

**Anna Bogusz, Katarzyna
Król-Goździk, Katarzyna
Podniesińska, Małgorzata
Skwarczyńska, Janina Wilkosz**

**Zapomniana kolekcja : matryce
graficzne Joachima Lelewela w
zbiorach Muzeum Narodowego w
Krakowie, cz. 1**

Niepodległość i Pamięć 25/4 (64), 287-328

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

**Anna Bogusz, Katarzyna Król-Goździk, Katarzyna Podniesińska,
Małgorzata Skwarczyńska, Janina Wilkosz**

Muzeum Narodowe w Krakowie

**Zapomniana kolekcja.
Matryce graficzne Joachima Lelewela w zbiorach
Muzeum Narodowego w Krakowie, cz. 1**

Słowa kluczowe

Joachim Lelewel, matryce graficzne, historia, geografia, kartografia, numizmatyka, kolekcje muzealne, konserwacja

Streszczenie

Praca niniejsza jest prezentacją graficznej spuścizny po Joachimie Lelewelu, zasłużonym XIX-wiecznym polskim uczonym i polityku, mniej pamiętanym jako rytownik-amator, własnoręcznie opracowujący w szlachetnych technikach graficznych ilustracje swego bogatego dorobku piśmienniczego. Duża część kolekcji pozostałych po Lelewelu matryc graficznych – 230 akwafort i miedziorytów – w 1897 r. nabyta została do zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie od Wisławy Jądwiگی z Lelewelów Russockiej, bratanicy sztycharza. Pozostająca w zapomnieniu przez 121 lat, obecnie jest przedmiotem realizowanego w MNK projektu naukowo-konserwatorskiego, który ma na celu przygotowanie zespołu do planowanej na 2021 r. ekspozycji, poświęconej artystycznej – ilustratorskiej działalności teoretyka historii, badacza dziejów kartografii, numizmatyka, bibliografa, ideologa demokracji, czynnego polityka i emigracyjnego działacza na rzecz niepodległej Polski. Wystawie towarzyszyć będzie pełny katalog kolekcji matryc graficznych Lelewela ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie.

Zamiast stanu badań

Twórczości graficznej Joachima Lelewela (1786–1861)¹ nie poświęcono dotychczas całościowego opracowania. Istotnym, najpełniejszym źródłem jej poznania pozostaje spis 255 opracowanych matryc², sporządzony przez ich autora na prośbę Jana Konstantego Żupańskiego (1804–1883) księgarza, którego staraniem i nakładem w 1854 roku ukazał się *Album rytownika polskiego* z wyborem rycin z mało znanego artystycznego dorobku sławnego uczonego, wówczas polistopadowego emigranta. Owo zestawienie Lelewel przesłał w liście z Brukseli dnia 12 października 1853 roku³. Okraślił je garścią utrzymanych w lekkim tonie wspomnień i dykteryjek o swym domorosłym warsztacie grafika, o niedogodnościach ubogich amatorskich pracowni – wileńskiej i warszawskiej w kraju, brukselskiej na uchodźstwie, dołączył zwięzły wywód o swych artystycznych kwalifikacjach do rytowniczego dzieła, a wszystko po to, by poznańskiemu wydawcy i adresatom *Albumu* – „współrodakom i sztukmistrzom” – objaśnić „jak to się stało, że na sztycharza wyszedł”⁴.

Wątek rytownictwa nieustająco przewija się w korespondencji Joachima z rodziną, w kilka lat po jego śmierci zebranej i ogłoszonej drukiem przez Żupańskiego⁵, oraz w listach okresu emigracyjnego, wydanych w powojennym opracowaniu Heleny Więckowskiej⁶.

---

¹ Aktualnej, wyczerpującej bibliografii Lelewelowskiej szukać należy w publikacji M.H. Słoczyńskiego, *Światło w dziejarskiej ciemnicy. Koncepcja dziejów i interpretacja przeszłości Polski Joachima Lelewela*, Kraków 2010.

² Liczba ta zamykała rytowniczy dorobek Lelewela na 12.10.1853 r. Z wyliczenia autorek niniejszego tekstu wynika, że w późniejszych latach sztycharz wykonał jeszcze 10 matryc.

³ List został opublikowany przez wydawcę w *Albumie rytownika polskiego (Album d'un graveur polonais)*, J.K. Żupański (wstęp), nakł. Księgarni J.K. Żupańskiego, druk. W. Deckera, Poznań 1854, s. 1–7, następnie w „Przeglądzie Poznańskim” 1855, t. 20, s. 166–169 oraz *Listach emigracyjnych Joachima Lelewela*, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska, t. 5, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Kraków 1956, s. 218–223.

⁴ *Album rytownika polskiego*, op. cit., s. 2.

⁵ *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, t. 1–2, J.K. Żupański (wyd. i wstępem poprzedził), Poznań 1878–1879.

⁶ *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska,

Wielce przydatną do uchwycenia sztycharskiego *oeuvre* uczonego, rozproszonego w jego pismach, okazała się pełna bibliografia utworów Lelewela, zebrana i opublikowana przez Helenę Hleb-Koszańską i Marię Kotwiczównę⁷. W bogatym piśmienniczym dorobku teoretyka historii, badacza dziejów kartografii, numizmatyka, bibliografa, ideologa demokracji, czynnego polityka i emigracyjnego działacza na rzecz niepodległej Polski autorki wyróżniły jego dzieła ilustrowane, wskazując liczbę towarzyszących im tablic, plansz i map.

Kilka osobnych ogólnych uwag na temat grafiki reprodukcyjnej Lelewela sformułował Bogdan Patryn⁸. Jego rytowniczą działalność zauważali biografowie⁹, badacze różnorodnych obszarów jego naukowej spuścizny pamiętali zwykle, by przywołać ją na marginesie zasadniczego wywodu. Tu warto wymienić Leona Krzemienieckiego, który poszukując w listach Lelewela odniesień do numizmatyki, dostrzega we własnoręcznie tworzącym sztychy uczonego „człowieka wszechstronnie uzdolnionego, władającego myślą i dłońmi w przeświadczeniu, że – aby stworzyć dzieło – należy wszystkie prace wykonać samodzielnie i zamierzonemu dziełu podolać bez reszty”¹⁰. Znaczenie autorskiego ilustrowania pism przez wykładowcę „starożytnych dziejów” w aspekcie „ciążenia [jego] dziejopisarstwa ku obrazowi i wizualizacji, pozornie antynarracyjnego”, które jednak mogło owocnie wpływać na literaturę romantyzmu „dzięki właśnie sugestywnemu uobecnianiu przeszłości” podkreśliła Danuta Zawadzka, autorka omówienia pionierskich badań Lelewela w dziedzinie historii kartografii i geografii historycznej¹¹.

Praca niniejsza, odwołując się do wspomnianych źródeł daje zarys rytowniczego dorobku uczonego, jednak przy jej głównym wątku

---

t. 1–5, Wrocław–Kraków 1948–1956.

⁷ H. Hleb-Koszańska, M. Kotwiczówna, *Bibliografia utworów Joachima Lelewela*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław 1952.

⁸ B. Patryn, „*Dessiné et gravé par Joachim Lelewel*”, „Biuletyn Numizmatyczny” 1972, z. 10, s. 189–191.

⁹ Por. przypis 1.

¹⁰ L. Krzemieniecki, *Numizmatyka w korespondencji Lelewela*, „Biuletyn Numizmatyczny” 1973, z. 9, s. 166–168.

¹¹ D. Zawadzka, *Mapy Joachima Lelewela*, <http://nplp.pl/arttykul/mapy-lelewela/> [dostęp: 9.03.2018], s. 2.

tematycznym, którym uczyniono prezentację kolekcji matryc graficznych Lelewela ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, ma wciąż charakter przyczynkowski.

Matryce graficzne Joachima Lelewela w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie z zarysem jego działalności rytowniczej

W 1897 roku do inwentarza zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie w pozycji 1662 wpisano: „Joachima Lelewela jako sztycharza zbiór blach rytanych przez niego, a w szczególności: geograficzne mapy sztuk 132, numizmatyczne 62, rozmaitości 36, prócz tego klisze drzeworytnicze w metalu, drzewie oraz stereotypy drukowe, nabyte od Pani z Lelewelów Russockiej w Minodze”¹². Odnotowano również, że za rytowniczą spuściznę po uczonym Wiślawie z Lelewelów Russockiej, córce Prota a bratanicy Joachima, zapłacono 127 florenów i 20 krajcarów. Jak pisał Władysław Łuszczkiewicz, ówczesny dyrektor krakowskiej placówki, tym sposobem „przyszło Muzeum narodowe niewielkim kosztem do posiadania kompletu wszystkich blach sztycharskich, map geograficznych i rysunków zabytków przeszłości jak monet, pomników, a jakkolwiek blachy te posłużyły Żupańskiemu do wydania Albumu rytownika polskiego są one w dobrym stanie i służyć do wydawnictw mogą”¹³.

Twórca opisanego zbioru nie był wykształconym grafikiem. Przekonany o konieczności ilustrowania swych publikacji – z braku środków materialnych, które pozwoliłyby mu skorzystać z usług artysty – amatorsko zajął się rytownictwem¹⁴. Biegłość w użyciu szlachetnych technik graficznych zyskać chciał podpatrując warsztat czynnych,

---

¹² *Inwentarz zbiorów (1883–1900) – Inwentarz Dyr. Łuszczkiewicza*, Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie, Kancelaria Dyrektora Władysława Łuszczkiewicza, sygn. 94/10, poz. 1662.

¹³ *Sprawozdanie Zarządu Muzeum Narodowego w Krakowie za rok 1897*, Kraków – MNK, 1898, s. 7. Zakupiona kolekcja blach, wbrew przekonaniu Łuszczkiewicza, nie była kompletna. Z 265 matryc przez Lelewela opracowanych MNK nabyło 230.

¹⁴ „Rzeczy numizmatyczne, o krajobrazowaniu mogłyby się obejść bez sztychu? A kto by go podjął? Wydawcy nie miałem, jeśli jaką w wydawnictwie uzyskał pomoc, to dlatego, że miał sztychy własne” – pisał do Żupańskiego, *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 222.

wykwalifikowanych sztycharzy oraz podejmując samodzielnie próby z akwafortą i miedziorytem.

Pierwsze dzieło rytownicze Joachim wykonał w 1808 roku. Rezultat tego – rzecz można – eksperymentu zaprezentował bratu, Protowi Lelewelowi (1790–1884), pisząc doń z Wilna: „Ale mam od dawna ochotę sztychować, wygładziłem więc sobie 3 grosze i zrobiłem próbkę, którą tu przyłączam. Bardzo niezgrabnie, bo niedbale, bo z woskiem robione i pierwsza robota, niedziw więc, że się znajduje 9. Można jednak dalej próbować”¹⁵. Wkrótce z myślą o ilustracjach do planowanych pism sprowadził pierwsze blachy miedziane z Petersburga¹⁶.

Przysiarki do pracy z akwafortą, gdy w 1808 roku własnym sump-tem ogłaszał *Rzut oka na dawność litewskich narodów i Herulów*¹⁷, opisał też Żupańskiemu:

Życzyłem sobie ustroić książeczkę krajobrazem¹⁸, a w Wilnie był jedynie widoków serwasserem¹⁹ biedny sztycharz. Ujrzałem tedy konieczną potrzebę własnego sztychu. Zapróbowałem naprzód woskiem na sklepanej i wygładzonej szadze rosyjskiej, co szczęśliwie dało wycisk i nadzieję jakiego takiego powodzenia. Sztycharz, naciągnawszy uprzejmie przygotowaną blachę werniksem, doradził mocnego serwasseru. Wedle tego lunąłem na robotę dymiącego, a tenże nagle wzniosł cały werniks, rozniósł zniszczenie i roztoczył wspaniały widok przewalających się wzburzonego morza bałwanów. Poznałem, że wątpliwa rada popchnęła mnie w nieroztropną przesadę. Na nowoprzyrządzonej blasze słaby kwas tyle zdziałał, iż mogłem pierwszy mój plód do dzieła dołączyć²⁰.

---

¹⁵ *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, J.K. Żupański (wyd.), t. 2, Poznań 1879, s. 118.

¹⁶ *Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane*, J.K. Żupański (wyd.), t. 1, Poznań 1878, s. 209, 289.

¹⁷ J. Lelewel, *Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Herulami. Dołączony Opisu północney Europy w księdze XXII. 8. Ammiana Marcellina wykład przeciw Naruszewiczowi*, wyd. J. Zawadzki, Wilno 1808.

¹⁸ Mapy nazywał Lelewel „krajobrazami”.

¹⁹ Akwaforta (kwas azotowy) dawniej.

²⁰ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 219.

Wytrawiona wówczas mapa *Narody Wschodniowiślańskie* z sygnaturą „J. Lelewel w Wilnie 1808 R” była najstarszą publikowaną akwafortą Lelewela, jednak jej matryca przypuszczalnie się nie zachowała²¹.

Nowe doświadczenia przyszły wraz z potrzebą wykonania ilustracji do *Uwag nad Mateuszem herbu Cholewa*, drukowanych w Wilnie 1811 roku²². W trzy lata po pierwszej próbie, niepewny swych umiejętności Lelewel zasięgnął rady „przesławnego wówczas w Warszawie sztycharza” Jana Ligbera (?–przed 1814). Idąc za sugestią mistrza użył do trawienia zbyt słabego kwasu – i uzyskał matrycę z nieczytelnym rysunkiem mapy. Mimo starań Ligbera odciskającego próbę, deklarującego też gotowość „przegonienia ryłcem”²³ pracy Lelewela, matryca okazała się bezużyteczna. Autor opracował wówczas nową (sygnowaną „J. Lelewel D. 1go Sierpn. 1812”)²⁴, z której *Krajobraz do objaśnienia opisów Mateusza Cholewy* do *Uwag* wydanych z dodatkiem w Warszawie w 1812 roku²⁵ odbity został zaledwie w 80 egzemplarzach. Wiadomo jednak, że ta blacha „zawieruszyła się i przepadła” w pracowni Ligbera²⁶.

Wspomnienia pierwszych niepowodzeń Lelewel kończył odnotowując, że cztery blachy (dwie większe i dwie mniejsze), na których

---

²¹ Do wydania następnego, rozszerzonego tego pisma, pt. *Lettoni i Czud[owie]. Rzut oka na dawność litewskich narodów i i związku jich z Herulami* (drukowanego w: *Narody na ziemiach sławiańskich*, Poznań 1853) Lelewel opracował nową ilustrację na nowej matrycy, MNK III-kl.-1109/1.

²² J. Lelewel, *I. We względzie dzieiów narodowych polskich postrzeżenia. Uwagi nad Mateuszem herbu Cholewa polskim XII wieku dzieiopisem, a w szczególności nad pierwszą dzieiów jego xięgą*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1811; edycja bez ilustracji.

²³ Ligber proponował Lelewelowi miedziorytniczy retusz słabo wytrawionej matrycy, ten jednak nie skorzystał; nie sprostał oczekiwaniom finansowym renomowanego warszawskiego grafika, *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

²⁴ MNK III-kl.-1111/1.

²⁵ J. Lelewel, *I. We względzie dzieiów narodowych polskich postrzeżenia. Uwagi nad Mateuszem herbu Cholewa polskim XII wieku dzieiopisem, a w szczególności nad pierwszą dzieiów jego xięgą*, nakład i druk, J. Zawadzki, Wilno[–Warszawa], 1811[z dodatkiem 1812]; zob. też: H. Hleb-Koszańska, M. Kotwiczówna, op. cit., s. 4–5.

²⁶ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit. Do wydania następnego, rozszerzonego, pt. *Uwagi nad Mateuszem herbu Cholewa* (drukowanego w: *Polska wieków średnich*, t. 1, Poznań 1846) Lelewel opracował nową ilustrację na nowej matrycy.

w 1814 roku opracował materiał ilustracyjny do *Pism pomniejszych geograficzno-historycznych*²⁷ „wydały kwasem dobrze wyżarte krajobraziki”²⁸. Jedną z większych matryc służyła do odbicia mapy do *Opisu Skythii Herodota*²⁹, zaś arkusz odbitki z drugiej³⁰ cięty był na dziesięć małych rycin. Osiem odrębnych wyobrażeń o świecie kartografów i pisarzy starożytnych wklejanych było w tekst *Historii geografii*, dziewiąta mapa oraz niewielki fragment arkusza z wersem inskrypcji fenickiej³¹ wiązały się z treścią pisma o *Stosunkach handlowych Fenicjan, a potem Karthagów z Grekami*. Odwrocie tejże drugiej matrycy w 1820 roku autor wykorzystał na wykonanie dwóch spośród czterech plansz ilustrujących *Dzieje starożytne Indji*. Została ona następnie rozcięta na odpowiadające rycinom części, skutkiem czego *Krajobraz do objaśnienia stosunków handlowych Karthagów z Grekami przed potęgą Karthagi* na jej awersie uległ destrukcji. Dwie mniejsze blachy zawierały ilustracje do *Historii geografii*. Pierwsza, opracowana w 1813 roku, odwzorowywała XVI-wieczne wyobrażenie świata flandryjskiego kartografa Gerarda Merkatora (1512–1594). Do *Pism pomniejszych* odbijana była z matrycy w pierwszym stanie (niesygnowana, niedatowana). Sygnaturą „JL. Varsovia 1813” Lelewel opatrzył ją w latach późniejszych. Odbitka z blachy w stanie drugim pojawiła się na karcie tytułowej atlasu *Géographie du moyen âge*³² oraz w *Albumie*

²⁷ J. Lelewel, *Pisma pomniejsze geograficzno-historyczne*, [Drukarnia XX. Pijarów], Warszawa 1814.

²⁸ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

²⁹ Do wydania następnego, rozszerzonego, pt. *Skythowie, Skolotowie. Opis Skythji Herodota* (drukowanego w: *Narody na ziemiach sławiańskich*, Poznań 1853) Lelewel opracował nową ilustrację na nowej matrycy.

³⁰ Rewersy matryc MNK III-kl.-1119 i MNK III-kl.-1120.

³¹ We wstępnej uwadze do tekstu nazwa Kartaginy w j. fenickim; J. Lelewel, *Pisma pomniejsze*, op. cit. s. 1 nlb. po karcie tyt. pisma *Stosunki handlowe Fenicjan, a potem Karthagów z Grekami*.

³² J. Lelewel, *Géographie du moyen âge, étudiée par (...). Atlas, composé de trente-cinq planches, gravées par l'auteur, contenant 99 figures et cartes géographiques générales ou spéciales de 62 géographes arabes et latins de différentes époques, y comprises les cartes comparatives doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicatives*, V-ve et J. Pilliet, Bruxelles 1849. W roku następnym miała miejsce edycja atlasu, liczącego 50 map, zob. też: *Géographie du moyen âge, étudiée par*

rytownika polskiego. Druga mała matryca z mapą *De l'Île D'Anville i najświeższe wieku XVIII. wiadomości*³³ to – obok wspomnianego destruktu planszy z drobnymi mapami antycznymi – najstarsza praca Lelewela w miedzi, która z zespołem Russockiej trafiła do zbiorów MNK.

Dwie kolejne blachy w nabytku pochodzą z 1816 roku. Opracowane w akwaforcie, służyły do odbicia map ilustrujących pisma *Zdobycze Bolesława Wielkiego* i *Winulska Sławiańszczyzna z Geografa Bawarskiego*³⁴, pierwotnie wydane w cyklu artykułów na łamach „Tygodnika Wileńskiego”.

W 1818 roku ukazały się *Badania starożytności we względzie geografji. Część naukowa* oraz *Atlas do Badań starożytności we względzie geografji (z 19. tablic złożony)*³⁵. Zapowiedź tej publikacji już w 1810 roku znaleźć można w liście Lelewela, ówczesnego profesora gimnazjum krzemienieckiego, do brata:

Wymyśliłem sobie dawanie uczniom tutejszego gimnazji niepraktykowanego w żadnej akademii kursu geografji Starożytnych czyli Historji – tej nauki od cza-

---

Joachim Lelewel. Atlas, composé de cinquante planches, gravées par l'auteur, contenant 145 figures et cartes générales ou spéciales de 88 géographes arabes et latins de différentes époques, y compris les cartes comparatives, doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicatives et de articles géographiques: I. Table Ou Indicateur De Longitudes Et Latitudes Des Géographes Arabes, De L'Intervalle De Cinq Siècles, 830-1330. II. Portulan Général Des Cartes Qui Composent L'Atlas, Spécialement De La Carte Catalane 1375-1377, Et De La Carte 1476 De L'Anconitain André Benincasa, V-ve et J. Pilliet, Bruxelles 1850.

³³ MNK III-kl.-1116.

³⁴ J. Lelewel, *Zdobycze Bolesława Wielkiego*, „Tygodnik Wileński” 1816, t. 2, s. 1–12, 17–23, 33–37, 49–56, 65–68, 85–87, 101–113, 117–122; idem, *Winulska Sławiańszczyzna z Geografa Bawarskiego*, „Tygodnik Wileński” 1816, t. 2, s. 333–341, 349–365, 365–371, 381–387. Na wstępie tekstu *Winulskiej Sławiańszczyzny* Lelewel informuje czytelnika, że „Dwa krajobrazy do pisma w tym *Tygodniku* będącego o *Zdobyczach Bolesława Wielkiego*, dołączone, również służą do tego pisma, do jego objaśnienia i ułatwienia w jego zrozumieniu” („Tygodnik Wileński” 1816, t. 2, s. 334); matryce: MNK III-kl.-1114/1, MNK III-kl.-1115/1.

³⁵ Idem, *Badania starożytności we względzie geografji. Część naukowa* oraz *Atlas do Badań starożytności we względzie geografji (z 19. tablic złożony)*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno–Warszawa 1818.

sów najdawniejszych aż do upadku państwa Rzymskiego. Pracy koło tego było tyle, ilem się jej i niemógł spodziewać, ale w tym razie jeszcze inny zamiar od dawna przedsięwzięty, to jest: przyrzucenia do księgarni jeszcze jednego piśmida. Tym czasem rzecz ta urosła niezmiernie do 30 arkuszy – trzeba doń 20 map sztychować i dość blach znacznych. Ani nadziei, żeby się w Polsce jaki drukarz ochoczy do tej najnudniejszej rzeczy wynalazł. Więc tedy więcej zacznę z uszczerbkiem zdrowia nawet, bo tak bydz musi, prace i trudy ugr[z]ęzną, w błocie Krzemienieckiem, nigdy niewysychającym³⁶.

Z dużym prawdopodobieństwem można sądzić, że blacha z ilustracją *Do księgi 1-szej rozdz. 5-7. Badań Starożytności we względzie Geografji: Isidora z Charaxu trójkątów rozmiar i wykreślenie; Systema pierwotne (Fenickie, Chaldejskie, Babyłońskie) które Grecy na swoje przerabiali* do naukowej części dzieła przepadła jeszcze za życia Lelewela. Matryca, którą dzięki pozyskaniu spuścizny dziś dysponuje Gabinet Grafiki i Rysunku MNK³⁷, różna jest od odbitki znanej z wydania wileńsko-warszawskiego. Wykonana została, być może z myślą autora o przyszłym wznowieniu publikacji, w Brukseli w 1856 roku. Z liczby 19 matryc do atlasu, trawionych w Wilnie i Warszawie w latach 1817–1818 (sygnowanych i w większości opatrzonych dziennymi datami ukończenia), będących ułożonym z 51 małych map „studium dziejów wyobraźni historycznej i geopolitycznej wielu autorów starożytnych (...): poetów, podróżników, astronomów, filologów, dziejopisarzy”³⁸, 16 przybyło do krakowskiego muzeum³⁹. Jedna matryca (do planszy z mapami 32–33c) znajduje się w zbiorach graficznych Muzeum Narodowego w Warszawie⁴⁰, los dwóch blach z mapami numerowanymi 34 oraz 35–37 pozostaje nieznanymi.

Kolejna publikacja Lelewela z 1818 roku to *Dzieje Starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiey połowy wieku szóstego*,

---

³⁶ *Listy Joachima Lelewela*, t. 1, op. cit., s. 185.

³⁷ MNK III-kl.-1118/1.

³⁸ D. Zawadzka, op. cit., s. 2.

³⁹ MNK III-kl.-720/1, 721/1, 722/1, 723/1, 724/1, 725/1, 726/1, 727, 728/1, 729/1, 730/1, 731/1, 732, 733/1, 734/1, 735.

⁴⁰ Za informację autorki dziękuję p. Piotrowi P. Czyżowi, kustoszowi w Gabinetecie Rycin i Rysunków MNW.

ery chrześcijańskiej⁴¹. Towarzyszył jej wydany w roku następnym atlas, złożony z 16 akwafortowych map⁴². Dzieło dedykowane „Ziomkom Litwinom” powstawało w ciągu trzech lat, zaś ryciny noszą datowanie od listopada 1818 do czerwca 1819 roku. Zespół ten w zbiorach graficznych MNK reprezentuje 15 numerowanych matryc⁴³; brak jedynie blachy, z której w atlasie odbita była plansza *N.IV. Narody i Miasta na Okół Morza Śródziemnego czasów Cyrusa r. 560; Królestwo Sparty Argolis Arkadja i Elis; Okolice Odnoji Krissa r. 600; Królestwo Rzymu między latami 570 a 507; [Półwysep Pirenejski i Attyka]*.

Technikę akwaforty Lelewel stosował chętniej, była bowiem dlań łatwiejsza od miedziorytu i przy jej użyciu mógł w krótszym czasie – na tym mu zależało – opracować większą liczbę blach. Pierwszą próbę sztychu rylcem podjął po wizycie w pracowni Józefa Saundersa (1773–1845), profesora historii sztuk pięknych i rytownictwa na Uniwersytecie Wileńskim. Pod wrażeniem warsztatu Saundersa i estetyki odbicia z rytowanej miedzi wyciął „niektóre wyrazy” na trzech blachach⁴⁴ do rozprawy *Dzieje starożytne Indji*⁴⁵, ogłoszonej w Warszawie w 1820 roku. Pracę zilustrował czterema rycinami, z których do kolekcji graficznej MNK trafiły matryce trzech⁴⁶.

---

⁴¹ J. Lelewel, *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej. (Ziomkom Litwinom część trzyletniej pracy Joachim Lelewel Mazur)*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1818.

⁴² [Idem, *Atlas do Dziejów starożytnych*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1819], brak strony tytułowej.

⁴³ MNK III-kl.-1121/1, 736/1, 737/1, 738/1, 739/1, 740/1, 741/1, 742, 743/1, 744, 1122/1, 745, 746/1, 747, 1123/1.

⁴⁴ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 220. Lelewel liczy ogółem trzy matryce, co świadczy o tym, że ilustracje druga i trzecia opracowane były jeszcze, gdy blacha stanowiła całość – ze wspomnianymi wcześniej drobnymi mapami do tekstów *Pism pomniejszych geograficzno-historycznych* na odwrocie.

⁴⁵ J. Lelewel, *Dzieje starożytne Indji ze szczególnem zastanowieniem się nad wpływem jaki mieć mogła na strony zachodnie. Indja Zagangecka, Sinia i Serika, ile je starożytni znali. Geografia indyjska z ksiąg świętych. Pierwotna na wschodzie ziemi znajomość* [karta przedtyt.:] *Dodatek do Dziejów starożytnych*, N. Glücksberg, Warszawa 1820.

⁴⁶ MNK III-kl.-1119, 1120, 1117; w MNK brak matrycy do il. 1. w *Dziejach starożytnych Indji* z przedstawieniami numerowanymi 1–36.

Do akwaforty powrócił opracowując mapy do *Odkryć Karthagów i Greków na Oceanie Atlanckim*⁴⁷, które wyszły drukiem w 1821 roku. Wytrawił do pisma dwie matryce, przedstawiające *Wyjaśnienie Karthaskich i Greckich znajomości Zachodu i brzegów Atlanckiego Oceanu za czasów Karthaskiej potęgi około roku 400 oraz Znajomość Mieszkaney i mniemania o niej za czasów Aristotelesa i wyprawy Alexandra Wielkiego do Asji roku 340: 333*. Dzieł tych zabrakło jednak w zespole nabytym od Russockiej.

Z kolekcją przybyła do Muzeum Narodowego w Krakowie jedna⁴⁸ z dziewięciu blach do *Nauk dających poznawać źródła historyczne* z 1822 roku z *Przydatkiem* z 1824⁴⁹. Mowa tu o matrycy tematycznie przynależnej do numizmatyki, która do zilustrowania *Nauk* odbita została w stanie pierwszym (tablica *I. do numizmatyki*, sygnowana i datowana: „JL Wilno 7 marca 1822”). Jej treść Leleweł zmienił w Warszawie w 1828 roku, gdy gromadził materiał ilustracyjny do planowanego w przyszłości opracowania numizmatyki starożytnej. Wówczas na blasze przybyły nowe wizerunki zaś sygnatura zyskała brzmienie: „JL Wilno 1822 Warszawa 1828”.

Dalsze publikacje uczoney poświęcił bibliografii oraz dziejom piśmiennictwa i drukarstwa w Polsce. Kolejno w 1823 i 1826 roku

⁴⁷ J. Leleweł, *Odkrycia Karthagów i Greków na Oceanie Atlanckim*. Przez (...) profesora Uniwersytetu Warszawskiego, Członka Towarzystwa Królew: Warszawskiego Przyjaciół Nauk czytane dnia 23 listopada 1820, „Rocznik Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk” 1821, t. 14, s. 339–513.

⁴⁸ MNK III-kl.-1196/1.

⁴⁹ Idem, *Nauki dające poznawać źródła historyczne*, [J. Zawadzki] Wilno 1822 oraz *Przydatek do pisma Nauki dające poznawać źródła historyczne*, Drukarnia Zymela i Manesa, Wilno 1824. W liście do Żupańskiego z 12.10.1853 r. Leleweł pisze: „w 1822 i w roku następnym do pisma *Nauki dające poznawać źródła historyczne* i do przydatku doń przybyło tablic 8 i niemy arkuszowy krajobraz” (*Listy emigracyjne*, t. 5. op. cit.). Wspomnianą edycję, podobnie jak drugie wydanie w ramach piątego tomu *Polski, dziejów i rzeczy jej*, ilustruje osiem opisanych tablic: jedna z głóskami do epigrafiki i numizmatyki, trzy do numizmatyki, jedna do dyplomatyki i sfragistyki, kolejna do epigrafiki i archeologii oraz dwie do dyplomatyki. Tablica z „niemym arkuszowym krajobrazem” nie została dołączana do tekstów. Matrycę z wytrawioną mapą bez inskrypcji, będącą zapewne ową „niemą” mapą, posiada Gabinet Rycin i Rysunków MNW (za uzyskaną informację autorki dziękują p. kustoszowi Piotrowi P. Czyżowi).

wychodziły dwa tomy *Biblijograficznych ksiąg*⁵⁰, do których opracował 18 ilustracji (na 17 blachach; jedna z matryc mieściła dwie tablice, numerowane XVII i XVIII). Z ówczesną edycją ukazało się 14 akwafort, zaś cztery pozostały do planowanej kontynuacji dzieła. Choć po latach materiał do trzeciego tomu był gotowy⁵¹, ostatecznie jego wydanie nie doszło do skutku. Matryce tablic V, XI, XII i XIII doczekały się druku dopiero w 1854 roku w *Albumie rytownika polskiego* jako plansze III. 4–6 w dziale polskim. Z wymienionych wyżej w MNK znalazło się 16 matryc⁵²; zabrakło blachy do tablicy X, ilustrującej treść zawartą w pierwszym tomie dzieła.

*Historyczne pomniki języka i uchwał polskich i mazowieckich z wieku XV-go i XVI-go (...)*⁵³ ukazały się w 1824 roku z jedną planszą ilustracyjną. Matrycy, z której odbito *Statuta Wiślickie małopolskie art. 86. 87. 88. 89. z rękopismu puławskiego 1449; Statutu Wiślickiego z małopolskich art. 33. z rękopismu wiślicy 1540 (1550) pisanego, Znak wodny papieru; Statutów Nowomiejskich zakończenie a zatytułowanie Sądowych w rękopiśmie Świętojerskim r. około 1545, Znaki wodne papieru*, nie pozyskano do gabinetu graficznego MNK. W nabytym zbiorze znalazły się natomiast akwafortowe matryce⁵⁴ trzech ilustracji ogłoszonego w dwa lata później *Dodatku do rozprawy Daniłowicza w Nrze 17 umieszczonej o Dyplomatyce Ruskiej*⁵⁵.

---

⁵⁰ Idem, *Biblijograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: Historia drukarni krakowskich – tudzież Historia Biblioteki Uniw. Jagiell. w Krakowie, a przydany Katalog inkunabułów polskich*, t. 1, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1823; t. 2, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1826.

⁵¹ Lelewel pisze o tym z Brukseli do przebywającego w Paryżu Leonarda Chodźki w liście z 27.02.1844 r., *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska, t. 3, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1952, s. 120.

⁵² MNK III-kl.-1143/1, 1086/1, 1158/1, 655/1, 1169, 1170, 1157/1, 658/1, 654/1, 1168/1, 1185/1, 1171/1, 1132/1, 1081/1, 1078/1, 1084/1.

⁵³ J. Lelewel, *Księgi ustaw polskich i mazowieckich na język polski w latach 1449, 1450, 1503, 1451 przekładane*, (tyt. odmienny: *Historyczne pomniki języka i uchwał polskich i mazowieckich z w. XVgo i XVIgo*), nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1824.

⁵⁴ MNK III-kl.-1077/1, 1172/1, 1171/1.

⁵⁵ Idem, *Dodatek do rozprawy Daniłowicza w Nrze 17 umieszczonej o Dyplomatyce*

W 1824 roku Lelewel podjął pierwszą próbę systematyki pieniądza polskiego, ku czemu okazję dało znalezisko numizmatyczne w Trzebuniu. Wstępne wnioski ogłosił w krótkiej broszurze *Dwie tablice starych pieniędzy w r. 1824 w Trzebuniu blisko Płocka wykopanych (...)*⁵⁶ z 1825 roku, zawierającej „objaśnienie pieniędzy polskich przed panowaniem Waclawa”. Ilustrowały ją dwie akwafortowe plansze z odwzorowaniem monet. Wśród licznych w skarbie numizmatów niemieckich, anglosaksońskich, węgierskich oraz czeskich uczony rozpoznał trzy „srebrne Piastów polskich pieniądze” (pokazane na tabl. II nlb.), wedle jego ustaleń bite w mennicy Bolesława Chrobrego, króla Polski.

Kontynuacja badań wkrótce przyniosła szersze opracowanie trzebuńskiego znaleziska. W latach 1825–1826 w cyklu artykułów w „Dzienniku Warszawskim” ukazała się Lelewela *Wiadomość o starych pieniądzach blisko Płocka w 1824 w czerwcu w Trzebuniu wykopanych*⁵⁷. Prezentacja numizmatów z zarysem dziejów mennictwa wieków średnich wymagała stosownego do tekstu uzupełnienia materiału ilustracyjnego. W jego rozszerzonym składzie autor użył blach gotowych do *Dwóch tablic*, jednak w zmienionym stanie – pierwsza z plansz, w dążeniu za treścią *Wiadomości*, zyskała oznaczenie III/IV, druga otrzymała numer II. Do powyższych dołączyła tablica z matrycy użytej w stanie pierwszym w *Naukach dających poznawać źródła* jako plansza *II. do numismatiki*. Tu oznaczona cyfrą I, uzupełniona została o nowe wizerunki, które autor – rzecz można – wtłoczył między już

Ruskiéy, „Dziennik Warszawski” 1826, t. 6, nr 19, s. 211–241, z trzema tablicami. Do nadbitki tegoż, wydanej w tym samym roku w Warszawie czcionkami Drukarni N. Glücksberga, dołączona została dodatkowa, czwarta plansza, z matrycy powstałej i pierwotnie użytej do odbicia tablicy XI do *Bibliograficznych ksiąg dwoje*.

⁵⁶ Idem, *Dwie tablice starych pieniędzy w r. 1824 w Trzebuniu blisko Płocka wykopanych NB. Wszystkie liczbą numerowane są z tych, co były blisko Płocka znalezione. Nieliczbowane i literami oznaczone są w przydatku lub dla objaśnienia dołączone i te nie znajdowały się między tymi, które pod Płockiem*, [Warszawa] 1825.

⁵⁷ Idem, *Wiadomość o starych pieniądzach blisko Płocka w 1824 w czerwcu w Trzebuniu wykopanych. Rzecz czytana na publicznym posiedzeniu król. warsz. towarzystwa przyjaciół nauk dnia 5 maja 1825 roku przez (...)*, „Dziennik Warszawski” 1825, t. 1, nr 3, s. 289–356, tabl. 2 (II, III/IV); [c.d. pt.:] *Objaśnienie starych pieniędzy blisko Płocka w 1824 w czerwcu w Trzebuniu znalezionych* – ibidem, nr 4, s. 585–601, tabl. 1 (I); t. 2, nr 5, 1825, s. 58–90; t. 3, nr 9, 1826, s. 193–258 [bl. wybito: 268] z Dod. do nru 9, s. 275–310, tabl. 2. (V, IV/VII).

istniejące. Wówczas też sygnował blachę i oznaczył czas, w którym powstawała: „JL Wilno 12 marca 1822 / Warszawa 26 sierpnia 1825”. Oprócz opisanych opracował dwie nowe matryce do plansz numerowanych: V oraz VII/IV.

Wydane w 1826 roku *Stare pieniądze w roku 1824 w czerwcu blisko Płocka w Trzebuniu wykopane*⁵⁸ były kolejną, poprawioną i uzupełnioną analizą ocalałych ze skarbu 145 okazów monet⁵⁹, które trafiły do zbiorów Warszawskiego Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk. Szczególną uwagę skupił w niej Lelewel na pieniądzu i mennictwie Piastów, poddał przy tym rewizji ustalenia ogłoszone w dwóch poprzednich pracach. Ze skarbu wyodrębnił nie trzy, lecz jedną całą i „ułomek” drugiej monety Bolesławowskiej. Opisał je łącznie z dwiema innymi piastowskimi, nie pochodzącymi z trzebuńskiego znaleziska. Pracy towarzyszyło sześć ilustracji, numerowanych: I, II, III/VI, IV, V oraz VII. Kolejny raz weryfikacji uległa treść i numeracja wybranych spośród użytych wcześniej matryc. Niezmienione pozostały blachy do tablic I oraz II. Matryca uprzednio opisana III/IV po raz trzeci zmieniała stan. Sztycharz m.in. usunął z przestrzeni wcześniej oznaczonej cyfrą IV wizerunki monet piastowskich, nastąpiła również zmiana numerowania tej części matrycy na VI. Plansza V odcisnięta została z blachy w niezmienionym stanie, zaś blacha z podwójną numeracją VII/IV podzielona została na dwie matryce, z których odbijane były zgodnie z oznaczeniem dwie osobne plansze.

Wielokrotne zmiany ustaleń niekorzystnie wpłynęły na przejrzystość treści dzieła i spowodowały trudność w jej powiązaniu z równocześnie przeobrażanymi tablicami. Kończąc rozprawę, Lelewel owe niedociągnięcia eksplikował: „W ciągu drukowania tego pisma przybywało nieco materyałów, zaszły omyłki druku i podmieniał się porządek sztychowanych tablic: z tąd odwoływanie się do sztychów

---

⁵⁸ Idem, *Stare pieniądze w roku 1824 w czerwcu blisko Płocka w Trzebuniu wykopane, przez Joachima Lelewela objaśnione* [k. przedtyt.:] *Starych pieniędzy w Trzebuniu wykopanych objaśnienie. Wyciątek z dziennika warszawskiego*, [Druk. J. Pukszty] Warszawa 1826, tabl. 6 (I, II, III/VI, IV, V, VII).

⁵⁹ Rozproszenie znaleziska Lelewel opisuje we wstępie do dzieła; sam stał się posiadaczem 40 okazów, ofiarowanych mu przez K. Wiesiołowskiego, ibidem, s. 76; zob. J. Kolendo, *Kolekcje numizmatyczne rodziny Lelewelów*, „Wiadomości Numizmatyczne” 2001, R. 45, z. 1 (171), s. 55–56.

pozmylane. Czytelnik przebaczy tym uchybieniom, w podobnym piśmie rodzaju nierzadko wydarzającym się a łatwo te uchybienia rozpozna i do figur trafi⁶⁰.

Los sześciu matryc, które autor przeznaczył na ilustracje trzech powyższych opracowań skarbu z Trzebnia, aktualnie pozostaje nieznanym.

Muzeum krakowskie nie posiada również matryc sztychów do *Obiaśnienia trzech pieniędzy kufickich sammanidów w zbiorze królewskiego warszawskiego przyjaciół nauk towarzystwa znajdujących się*⁶¹ z 1829 roku. Plansza ilustrująca tę pracę odbita została z dwóch blach, z których na jednej numerowanym numizmatom towarzyszy próba autora odczytania z nich inskrypcji, druga z numerowanymi wizerunkami – opisana przez niego jako „maleńka”⁶² – oznaczona została jako Tabl. II.

W tym samym roku ukazała się „arkuszowa tablica chronologiczna *Dziesięciu upłynionych wieków dawnej Polski*”⁶³. Broszurę *Dziesięć upłynionych wieków*⁶⁴ stanowiła samoistna „mapa iluminowana” bez tekstu, sygnowana: „JL. 15 listopada 1828 Warszawa”. Po latach Lelewel wraz z J.K. Żupańskim planował jej reedycję w jednym z tomów *Polski, dziejów i rzeczy jej*, jednak – jak pisał z Brukseli do Prota w 1851 roku – „płyta miedziana mego sztychu »Potoku dziesięciu upłynionych wieków« przepadła, a dziś i nie dopiero byłaby wielce potrzebna. Prosiło się tedy od lat dwóch o nadesłanie wycisku onej, choć jednego egzemplarza Żupańskiemu, a takowego niema dotąd (choć to dość późno). Płacze Żupański, i ja z nim. Schodzą lata, będzie zapóźno”⁶⁵.

Bezskuteczne poszukiwania trwały do 1855 roku, kiedy w korespondencji braci pojawia się wzmianka: „Z rejestryku widzę, że (...) duża blacha potoku dziesięciu upłynionych wieków nieznajduje się.

⁶⁰ J. Lelewel, *Stare pieniądze...*, op. cit., s. 228.

⁶¹ Idem, *Obiaśnienie trzech pieniędzy kufickich sammanidów w zbiorze królewskiego warszawskiego przyjaciół nauk towarzystwa znajdujących się*, „Pamiętnik Warszawski Umiejętności Czystych i Stosowanych” 1829, t. 4, s. 5–29, tabl. 2, nlb. i ozn. II.

⁶² *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ J. Lelewel, *Dziesięć upłynionych wieków dawnej Polski czyli Chronologia do obrazu dziejów polskich*, Drukarnia Szkolna, Warszawa 1829.

⁶⁵ *Listy Joachima Lelewela*, t. 2, op. cit., s. 350.

Gdzie się podziała? (...) czybym jój zapomniał u presiera⁶⁶, wyciskacza? a kto był ów wyciskacz? niepomne. Wielka to szkoda, której inną nową nie zastąpię⁶⁷.

Autor istotnie nie odzyskał ani też nie zdołał odtworzyć matrycy, bowiem po tekstach rozpraw objętych pierwszym tomem *Polski, dziejów i rzeczy jej rozpatrywanych przez Joachima Lelewela*⁶⁸ Żupański dołączył litografię z zakładu Michała Bussego w Poznaniu, odwzorowującą obraz z zaginionej blachy na podstawie odbitki z pierwszego wydania *Chronologii do obrazu dziejów polskich*.

Rachubę matryc opracowanych i opublikowanych przed wybuchem powstania listopadowego Lelewel zamyka informacją o „12 krajobrazach na czterech blachach do *Dziejów potocznie opowiedzianych*”⁶⁹. Adresowane do młodych czytelników dzieło *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział, do nich dwanaście krajobrazów skreślił* z 1829 roku, znane pod innym tytułem jako *Dzieje Polski które stryj synowcom swoim opowiedział*, oraz towarzyszący *Atlas do Dziejów polskich z dwunastu krajobrazów złożony* (...) ⁷⁰, cieszyły się ogromną poczytnością i doczekały się 22 wznowień⁷¹. Cztery matryce, z których każda służyła do odbicia trzech map do atlasu, szczęśliwie zachowały się i trafiły do zbiorów graficznych MNK⁷².

W kontekście przyszłych planów wydawniczych, w liście do Żupańskiego historyk wyliczył sztychy nieogłoszone drukiem przed emigracją:

---

⁶⁶ Pressier (fr.) – drukarz, typograf.

⁶⁷ *Listy Joachima Lelewela*, t. 2, op. cit., s. 354.

⁶⁸ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 1, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1858, tabl. 1. nlb. po tekście.

⁶⁹ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

⁷⁰ J. Lelewel, *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział, do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, Druk. Jana Węckiego, Warszawa 1829 [oraz] *Atlas do Dziejów polskich z dwunastu krajobrazów złożony* (...), Warszawa 1829.

⁷¹ Szczegółowy opis wszystkich wydań zob. M. Dzikowski, *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej Stefana Batorego w Wilnie: ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów Joachima Lelewela oraz map Polski*, Biblioteka Uniwersytetu Stefana Batorego, Wilno 1940, poz. 399, s. 418–421; D. Zawadzka, op. cit., s. 1.

⁷² MNK III-kl.-774/1, 752/1, 753, 754/1.

Ależ w tych ostatnich latach marzyłem obszerne mych trudów dziejarskich zamysły i kwapiłem się wczesno dla nich przyrzadzić potrzebne sztychy. Sześć blach w tym celu napełnionych zostało medalami greckimi, niektóre własnego rysunku, wszystkie inne przerysowane z dzieł Mionneta⁷³, w nadziei, że znajdę czas rylcem dać im wykończenie zbliżające do wzoru. Dwanaście też krajobrazów do dziejów wieków średnich i późniejszej polityki. Na ostatek w 1827 przygotowałem dorywczco dwie tabliczki do heraldyki (herbnictwa) i sfragistyki (pieczętnictwa) polskiej, a trzecią czterech krajobrazów do czterech okresów dziejów dawnej Polski⁷⁴.

Zamierzone dzieło o numizmatyce antyku nigdy nie powstało. Odbitki z blach opracowanych do niego ukazały się jedynie w *Albumie rytownika polskiego*⁷⁵. Żupański zadbał, by objęty nim wybór sztychów znanych z pomnikowych dzieł kartograficznych i numizmatycznych uczonego dopełniały przykłady rycin wcześniej niepublikowanych. W dziale drugim, poświęconym numizmatyce, na planszach oznaczonych w indeksie pozycjami 1–6 zaprezentował *Medale greckie i nie-co jinnych starożytnych*, odbite z siedmiu matryc. W liczbie tej zmieścił sześć nieznanymi tablic z blach z wyobrażeniem monet greckich, do których dodał planszę z blachy użytej już w *Naukach dających poznać źródła jako I. do numismatiki*. W *Albumie rytownika polskiego* znalazł się odcisk z matrycy w stanie drugim, bogatszej o nowe wizerunki. Czas uzupełnienia jej treści Lelewel oznaczył poprzez zmianę sygnatury – otrzymała brzmienie „JL Wilno 1822 Warszawa 1828”. Blacha, jak już wspomniano, podobnie jak pięć⁷⁶ z wyliczonych przez autora sześciu matryc z lat 1828–1829 (sygnowane i datowane), znalazła się w inwentarzu krakowskiego muzeum.

„Krajobrazy do dziejów wieków średnich i późniejszej polityki” to matryce map, które Lelewel przygotował z myślą o ilustrowaniu przyszłego opracowania dziejów powszechnych. Długo oczekiwana

---

⁷³ T.-E. Mionnet, *Description de médailles antiques, grecques et romaine; avec leur degré de rareté et leur estimation; ouvrage servant de catalogue à une suite de plus de vingt mille empreintes en soufre, prise sur les pièces originales*, Paris 1806–1813, suppl. 1819–1837.

⁷⁴ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 220–221.

⁷⁵ *Album rytownika polskiego*, op. cit., rozdz. 2, pl. 1–6.

⁷⁶ MNK III-kl.-1201, 1164/1, 1167/1, 1199/1, 1200/1.

przez przyjaciół i słuchaczy pamiętnych wykładów wileńskich historii powszechnej z lat 1822–1824 publikacja ukazała się we Wrocławiu w 1850 roku, zebrana w czterech tomach, jednak pozbawiona materiału ilustracyjnego⁷⁷. Z opracowanych blach jedna opublikowana została w 1850 roku w atlasie *Géographie du moyen âge*, wtedy też zapewne, jako jedyna wśród pozostałych niesygnowanych, została podpisana i datowana „JL. Varsav. 1828”. Z kompletem dwunastu matryc⁷⁸ zachowały się w zbiorach graficznych MNK próby wydawnicze, odcisnięte z jedenastu blach⁷⁹.

Plansza heraldyczna *Powstanie i ukształcenie się herbu Meklenburskiego* z czasem powstawania ściśle określonym w sygnaturze „JL w Warszawie 1827 w kwietniu – w Bruxelli wykończone w październiku 1853” oraz tablica sfragistyczna, sygnowana „JL Warszawa 1827”, wiązały się z treścią pisma *Herby w Polsce*, wydanego w czwartym tomie *Polski, dziejów i rzeczy jej rozpatrywanych*⁸⁰ z 1856 roku. Mapa do dziejów dawnej Polski z wyszczególnieniem czterech okresów: *Polska 1139 wzrost i nabytki; Polska 1333 podziały i straty; Polska 1585 wzrost i jednoczenie; Polska 1795 straty i podział* towarzyszyła

---

⁷⁷ J. Lelewel, *Wykład dziejów powszechnych*, t. 1–4, Z. Schletter, Wrocław 1850; zob. też. M.H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*, Warszawa 1958, s. 223.

⁷⁸ MNK III-kl.-764/1, 785/1, 688/1, 765/1, 766/1, 767/1, 768/1, 769, 770/1, 771/1, 772/1, 773/1.

⁷⁹ Wiedza o tym, że duża kolekcja matryc graficznych Lelewela, wśród nich również te nigdy nieopublikowane, trafiła do zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie, nie była powszechna, czego dowodzi konstatacja znakomitego badacza międzywojennego Bolesława Olszewicza: „Do wiadomości o zbiorach kartograficznych lelewelowskich należy dodać, że część ich uległa zupełnemu rozproszeniu. Dotyczy to okazów i płyt map, zwłaszcza przez Lelewela rytých, które w chwili jego zgonu pozostawały w jego mieszkaniu brukselskim, oraz biblioteki i map, przechowywanych przez Prota Lelewela w Cugowej Woli”; zob. B. Olszewicz, *Polskie zbiory kartograficzne*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 1, nr 7–8, Książnica-Atlas, Lwów 1924, s. 308. Współcześnie prof. Danuta Zawadzka pisze o nich zatem: „»krajobrazy« przygotowane około 1825 roku do edycji wykładów z historii powszechnej w ogóle się nie ukazały (...), pozostają w kolekcji Lelewela w postaci próbnych odbitek, choć jest prawdopodobne, iż osoby blisko związane z uczonym w czasach wileńskich i warszawskich mogły mieć w nie wgląd”; D. Zawadzka, op. cit., s. 4.

⁸⁰ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. 4, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1856.

pismom zebranym w pierwszym tomie tegoż dzieła⁸¹, ogłoszonym w 1858 roku. Matryce do trzech wyżej wymienionych ilustracji trafiły do kolekcji MNK⁸².

W zestawieniu dla Żupańskiego Lelewel podawał, że w ojczyźnie w ciągu 22 lat (1808–1830) opracował w akwaforcie 114 blach⁸³. Zmierając do wyliczenia matryc powstałych na emigracji, pominął, jak się zdaje, blachę przygotowaną do pierwszego wydania rozprawy *Mogiła pod wsią Ruszcza Płaszczynna w Sandomirskim*⁸⁴, ogłoszonej jeszcze w 1830 roku. Sądzić można, że matryca pierwotnej ilustracji zabytków *Wydobytych z mogiły będącej przy wsi Ruszcza płaszczynna* oraz *Okolic wsi Ruszcza płaszczynna* nie zachowała się, bowiem do drugiej, rozszerzonej edycji pisma wydanego w pierwszym tomie *Polski wieków średnich*⁸⁵, przybyła jej nowa wersja. Odbijana była wtedy z matrycy łączącej dwa przedstawienia; obok wspomnianych wykopalisk z okolic Ruszczy znalazły się na niej *Bałwany sławiańskie wykopane w Prilwic*, ilustrujące rozprawę *Cześć bałwochwalcza Sławian i Polski*.

Czas powstania 1830–1831 i niespokojne pierwsze miesiące na obczyźnie nie sprzyjały rytowniczym zajęciom. Wobec zaangażowania w bieg spraw narodowych działalność naukowa i ilustratorska Lelewela nieuchronnie musiała ustąpić aktywności politycznej. Jednak już w 1832 roku w Paryżu ponownie „wziął się do igiełki, a kwas nie zaniechał długiemu doświadczeniu psoty wyrządzić, odświeżając pierwszych przygód wspomnienia”⁸⁶. Trawienie blachy z planszą monet anglosaskich nie powiodło się wówczas, co po latach przywiodło sztycharza do refleksji:

⁸¹ Idem, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. 1, op. cit.

⁸² MNK III-kl.- 1072, 1133/1, 758.

⁸³ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 221.

⁸⁴ J. Lelewel, *Mogiła pod wsią Ruszcza Płaszczynna w Sandomirskim*, „Pamiętnik Umiejętności Moralnych i Literatury” 1830, t. 1, s. 287–297, tabl. 1 nlb.

⁸⁵ Idem, *Polska wieków średnich, czyli (...) w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1. nakł. N. Kamińskiego, druk. W. Stefańskiego, Poznań 1846, rozdz. 4. *Mogiła pod wsią Ruszcza Płaszczynna w Sandomirskim*, tabl. 1 nlb., rozdz. 3. *Cześć bałwochwalcza Sławian i Polski*, tabl. 1 nlb.; wyd. 2. nakł. J.K. Żupańskiego, druk. Ludwika Merzbacha, Poznań 1855 (w składzie 20 tomów *Polska, dzieje i rzeczy jej*).

⁸⁶ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

Dziś jeszcze, po drugim dwudziestoletnim doświadczeniu, wyznam, że nie umiem się dość uchronić przypadków, jakie z serwasserem wydarzyć się mogą. Nie śmiałem bywać dla sztycharzy natrętem, a gdy m dorywczo o użycie kwasu pytania czyniłem⁸⁷, otrzymywałem odpowiedź, że każdy wedle swego doświadczenia postępuje. Wedle mego kierując się nieraz wypadło skrobaczem zabawić się i rylcem, aby bądź opuszczone dodać, bądź słabe rysy wyrycić, a czasem całą nim robotę przegonić, by rysunek ocalić⁸⁸.

Następne lata poświęcił w głównej mierze na badania numizmatyczne. W ich rezultacie w Brukseli, gdzie osiadł w 1833 roku, powstało dzieło *Numismatique du moyen âge* z atlasem⁸⁹, wydane w 1835 roku staraniem współrodaka Józefa Straszewicza (1801–1838). Do zbioru matryc graficznych MNK trafił komplet 25 trawionych blach do atlasu⁹⁰, w tym jedna z tablicą chronologiczną, oznaczona liczbą XXXII, oraz 24 matryce do plansz numizmatycznych, numerowanych I–XXIV/XXV. Publikacja dawała przegląd średniowiecznych monet, począwszy od bitych przez barbarzyńskich najeźdźców na Europę – Wandalów, Ostrogotów, Longobardów, Wizygotów, itp., poprzez francuskie, anglosaskie, niemieckie, włoskie, niderlandzkie, skandynawskie, węgierskie, czeskie i polskie, aż po arabskie, emitowane przez

---

⁸⁷ W liście do Kajetana W. Kielisińskiego z 1842 r. Lelewel pisał: „Winszuję rysownikowi i sztycharzowi talentu, który admirują wszyscy co oglądają, admirują najślawniejsi sztycharze. Jakżeś Panie trafił do użycia serwaseru? Gdybyśmy się widzieli, możebyś mnie nauczył: jest to niemała zgryźliwość sztycharzy“, zob. J. Orańska, *Kajetan Wincenty Kielisiński w świetle dokumentów i prac w zbiorach kórnickich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1947, t. 4, s. 137.

⁸⁸ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

⁸⁹ J. Lelewel, *Numismatique du moyen âge considérée sous le rapport du type par (...). Atlas, composé de tables chronologiques, et des planches numismatiques ouvrage publié par Joseph Straszewicz*, chez l’éditeur et à la Librairie Polonoise – Imprimerie de Bourgogne et Martinet, Successeurs de Lachevardière, Paris 1835, tabl. 1 + 24, numerowane; Toż, Chez Berthot, Libraire du Roi et de la Cour, Bruxelles 1835.

⁹⁰ MNK III-kl.-1160/1, 1183/1, 1110/1, 1165/1, 1184/1, 761/1, 1185/1, 763/1, 1186/1, 1187/1, 1188/1, 1148, 1141/1, 1166/1, 762/1, 1189/1, 1153/1, 1159/1, 1142/1, 1140/1, 1190/1, 1191/1, 1151/1, 1192/1 i 1193/1 oraz 1194/1, wówczas stanowiące całość.

kalifów z dynastii Umajjadów i Abbasydów oraz samanidzkich władców kalifatu w Azji Środkowej.

Działając na rozległym polu badawczym Leleweł nie ustrzegł się błędów, czego przykładem w tym zespole są przypadki matryc, których stan – dążąc za rewizją ustaleń – zmienił już po ich odcisnięciu i opublikowaniu w *Numismatique du moyen âge* (plansze I, XXI i XXII). Blachom tym w zbiorach MNK towarzyszą próbne pogładowe odbitki, odzwierciedlające ich drugi stan. Matryca planszy XXIV z monetami polskimi i XXV z monetami kufickimi oraz samanidzkimi, pierwotnie stanowiąca całość, z której odbijana była ostatnia tablica do *Numismatique*, później została przez Lelewela rozcięta na dwie blachy. Osobna matryca z monetami polskimi później zyskała nowy stan. Wzbogaconą o nowe wizerunki, autor wykorzystał jako jedną z ilustracji do rozprawy o *Pieniędżach Piastów*, wydanej w 1851 roku w czwartym tomie *Polski wieków średnich*⁹¹.

Suplementem do *Numismatique du moyen âge* była wydana w tym samym roku rozprawa *Observations sur le type du moyen-age de la monnaie des Pays-Bas*⁹², w której autor skupił się na średniowiecznym mennictwie Niderlandów. Pracy towarzyszyły trzy ilustracje, z których jedna odbita była z matrycy XX do *Numismatique*, do pozostałych opracował Leleweł dwie nowe blachy z monetami niderlandzkimi, dziś również pozostające w zbiorach MNK⁹³.

W następnych latach „różnemi czasy, dorywczo” opracował w akwafortie sześć blach do drobnych pism numizmatycznych⁹⁴: do *Baudulfus. Monétaire à Autun*⁹⁵, „do Ebregisila”⁹⁶, do *Vingt-trois pièces*

⁹¹ J. Leleweł, *Polska wieków średnich, czyli (...) w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 4, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1851.

⁹² Idem, *Observations sur le type du moyen-age de la monnaie des Pays-Bas: mémoire extrait d'un ouvrage intitulé: Numismatique du moyen-âge sous le rapport du type par (...); Ouvrage publié par Joseph Straszewicz*, Imprimerie de E. Laurent, Bruxelles 1835.

⁹³ MNK III-kl.-1131, 1150/1.

⁹⁴ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

⁹⁵ J. Leleweł, *Baudulfus. Monétaire à Autun*, „Revue du Nord” 1834 (Lille), t. 2, s. 105–112; MNK III-kl.-1068/1.

⁹⁶ Dotychczas nie udało się ustalić publikacji, do ilustracji której Leleweł opraco-

*des monétaires Mérovingiens, et une du roi Visigoth Swintilla*⁹⁷ oraz do *Monnaie des fous*⁹⁸. Ostatnia pozycja, przełożona przez H. Kałusowskiego, w tym samym roku została wydana dla czytelników polskich pt. *O monetach błaznów i niewiniątek kilka słów Joachima Lelewela*⁹⁹. Oprócz wymienionych powstała matryca z wizerunkami „monet niższych Niemiec”¹⁰⁰ oraz blacha do ilustracji *Anciennes plaques décoratoires, sépulcrales, de distinction, et marques honorifiques*¹⁰¹. Pięć z sześciu wymienionych matryc pozostaje w zbiorach MNK.

Kolejne rezultaty swej pracy badacz prezentował w 1840 roku, w znaczącym dziele *Type gaulois, ou celtique. Atlas*¹⁰², którego dopełnieniem była edycja *Études numismatiques et archéologiques, vol. I. Type gaulois, ou celtique*¹⁰³ oraz *Réapparitions du type gaulois dans le coin du moyen age. Extrait des Études Numismatiques*¹⁰⁴ z 1841 roku. O pracy nad materiałem ilustracyjnym do tych tytułów pisał: „Mozolniejszy od wszystkich, jakie dotąd były, oczekiwał mnie

---

wał matrycę MNK III-kl.-1067/1. Odbita została też w *Albumie rytownika polskiego*, rozdz. 2, tabl. 14 (fr.). Ebergisilus, (Ebergisilo, Everegisio) – biskup Kolonii (?– ok. 594), męczennik.

⁹⁷ J. Lelewel, *Vingt-trois pièces des monétaires Mérovingiens, et une du roi Visigoth Swintilla*, „Revue du Nord” 1837 (Lille), t. 1, 2 sér., s. 21–30; MNK III-kl.-1138/1.

⁹⁸ Idem, *Monnaie des fous*, „Revue du Nord” 1837 (Lille), t. 1 (2-e sér.), s. 346–359; MNK III-kl.-653/1.

⁹⁹ Idem, *O monetach błaznów i niewiniątek kilka słów*, Druk. Kałusowskiego, Bruxella 1837.

¹⁰⁰ Jest to druga matryca, której dotychczas nie powiązano z publikacją; brak w zbiorach MNK.

¹⁰¹ J. Lelewel, *Anciennes plaques décoratoires, sépulcrales, de distinction, et marques honorifiques*, „Revue de la numismatique belge”, P.-I. Meckx, Imprimeur De Là Ville, t. 1 (1e série), Tirlemont 1842–1844, s. 94–119, 1 tabl. numerowana (II); MNK III-kl.-1069/1.

¹⁰² Idem, *Type gaulois ou celtique. Atlas*, P.-J. Voglet, Imprimeur-Libraire, Bruxelles 1840, 12 tabl. numerowanych.

¹⁰³ Idem, *Études numismatiques et archéologiques, t. 1. Type gaulois ou celtique*, P.-J. Voglet, Imprimeur-Libraire, Bruxelles 1841, 1 tabl.

¹⁰⁴ Idem, *Réapparitions du type gaulois dans le coin du moyen age. Extrait des Études Numismatiques*, P.-J. Voglet Libraires, Bruxelles 1841, 3 tabl. + 1 il. tekst (w tym 3 użyte wcześniej).

trud w wygotowaniu tablic do *Type gaulois*. Od razu igła i kwas nie zaspokajały mię: zapuściłem się w rycie. Czternaście tablic du *Type gaulois* et de sa *Réapparitions* (...) są prawie całkiem rylcem usku-tecznione¹⁰⁵.

Z zespołu tego przybyło do zbiorów MNK 13 blach miedziorytni-czych¹⁰⁶; nieznane są obecnie losy matrycy do jednej z plansz z mone-tami galijskimi rysowanymi z oryginałów, w atlasie oznaczonej jako Pl. V.

Wspominając czas, w którym skupiał się przede wszystkim na opra-cowaniu matryc do rycin numizmatycznych, w liście do Żupańskiego Lelewel zawarł obraz amatorskiego warsztatu i zasobności swej pra-cowni, przy okazji też jednostronnie sytuował swe sztycharskie rze-miosło w dziejach sztuki graficznej:

Jeden z mych przyjaciół zarzucił mi: „po co się silić na cieniowanie medalów” – odparłem – „że czystsze przez to o sobie wyobrażenie dają”. „Ależ ty – przemawia mi – nie-rytownik i nie będziesz nim, choć czas marnujesz”. To prawda, nie myśla-łem też nigdy artystą zostać lub rytownikiem z powołania: co wydziubię lub wy-dłubię, nie zaspokoi ciebie, bom ryjący dla siebie z potrzeby. Po ukazaniu się monet celtyckich uczył mię odwiedzinami jeden z najznamienitszych artystów. „A gdzie twa pracownia?” – pyta – „ot tu, na tym stole” „Ależ światło niedobre”. – „To praw-da”. – „Twe rylce?” – „Oto są”. – „Dwa?” – „Jest i trzeci”. – „Ależ źle obsadzone, jak możesz nimi obracać”. – „Wiesz – odpieram z uśmiechem – że są rytownicy całe dziwaczni”. A gdyby był ujrzał rylce w mym ręku, pewnie by domówił: „zły sposób”. Oczywiście nie jestem artystą, jeno rytujący z przypadku, co wie, co mu brakuje, co w długim trudzie swymi sposobami i wątpliwym doświadczeniem wy-gotował cokolwiek, a dziś byłoby dlań za późno iść po dobrą radę i w nią się zadać. Wszystkie me sztychy przyrządziłem dla siebie do mych dzieł; nie podjąłbym się trudu takiego dla nikogo, nikt też mnie nie szukał. We własnym kraju piśmienne me płody miały sztych w dodatku; na obcej ziemi na opak, me sztychy są wsparte objaśniającymi je dzieły (...) Sztycharstwo stało się środkiem utrzymania na tym padole ziemskim¹⁰⁷.

¹⁰⁵ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 221–222.

¹⁰⁶ MNK III-kl.-1202/1, 1212/1, 1213/1, 1214/1, 1215/1, 1216/1, 1217/1, 1218/1, 1149/1, 1203/1, 1195/1, 1135/1, 1080/1.

¹⁰⁷ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 222.

Mimo słabnącego wzroku Lelewel w niedługim czasie wytrawił kolejne dziesięć tablic „bilonu z okolic Mosy”, które ukazały się w latach 1855–1867 z cyklem artykułów o monetach Niderlandów na łamach brukselskiego „Revue de la numismatique belge”¹⁰⁸. Działanie pieczę nad owymi matrycami sprawuje Gabinet Grafiki i Rysunku MNK.

Do nielicznych opracowań dziejów kartografii z pierwszych lat na uchodźstwie zalicza się rozprawa *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps par Joachim Lelewel. Ouvrage publié par Joseph Straszewicz* z trzema mapami¹⁰⁹, wydana w 1836 roku. Studia nad najnowszą historią Polski w tym samym roku przyniosły pracę *Polska odradzająca się czyli Dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane*¹¹⁰, wydana w Paryżu i Bruk-

---

¹⁰⁸ J. Lelewel, *Notice sur des monnaies noires de Heusden, Born, Limbricht, Brabant, Hainaut et Malines*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1855, Librairie Polytechnique Belge D’Aug. Decq., t. 5 (2e série), s. 47–59, pl. III, MNK III-kl.-1205/1; Idem, *Notice sur des monnaies noires de Flandre, Malines, Namur, Luxembourg et Megen*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1855, t. 5 (2e série), s. 199–221, pl. VIII, MNK III-kl.-1211/1; Idem, *Notice sur des monnaies noires du pays de Liège et du comté de Hollande*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1855, t. 5 (2e série), s. 353–362, pl. XVI, MNK III-kl.- 784/1; Idem, *Notice sur des monnaies noires de la seigneurie de Rummen*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1855, 2e série, t. 5, s. 431–440, pl. XX, MNK III-kl.-1161/1; Idem, *Notice concernant des monnaies de Kessenich, Hornes, Grave, Randerode, Stenvenswerd et Rekheim*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1856, t. 6 (2e série), s. 78–95, pl. V, MNK III-kl.-1209/1; Idem, *Notice sur des monnaies noires et de billons de Reckheim et de Stein*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1856, t. 6 (2e série), s. 309–323, pl. VIII, MNK III-kl.-1210/1; Idem, *Notice sur les monnaies des sires de Bunde, des commandeurs de Gruytrode et des sires de Bicht, de Schoonvorst et d’Elsloo*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1857, t. 1 (3e série), s. 281–291, pl. XXII, MNK III-kl.-1154/1, pl. XXIII, MNK III-kl.-1207/1; *Mélanges*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1867, 4e série, t. 5, (s. 450–451), pl. XIII, MNK III-kl.-1208/1, pl. XIV, MNK III-kl.-1206/1.

¹⁰⁹ Idem, *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps par Joachim Lelewel. Ouvrage publié par Joseph Straszewicz* (...), chez l’éditeur, et à la librairie de Bourgogne et Martinet, Paris 1836; MNK III-kl.-778/1, 779/1, 780/1.

¹¹⁰ Idem, *Polska odradzająca się czyli Dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane*, Drukarnia P.-J. Volgeta, Bruxella 1836; MNK III-kl.-1112/1.

seli, ilustrowaną dwiema mapami odbitymi z jednej blachy. Matryce do ilustracji tych publikacji przechowały się i zostały zakupione do MNK. Inaczej rzecz miała się w przypadku dwóch blach, które powstały na potrzeby trzeciej edycji dzieła *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział, do nich dwanaście krajobrazów skreślił*¹¹¹, które w wersji „kieszonkowej” ukazało się w 1837 roku. Z dwóch matryc, które służyły do odcisnięcia dwunastu map, odpowiadających ilustracjom z pierwszego (wileńskiego) wydania z 1829 roku, do kolekcji MNK trafiła jedna, obejmująca mapy numerowane 1–6.

Wydanie *Dziejów Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej*¹¹² z roku 1839 otrzymało dwie ilustracje odbite z jednej matrycy. W 1840 roku, w Paryżu ukazało się studium *Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831. Prawność i korona oraz Przypiski do dziejów polskich potocznie opowiadanych*¹¹³. Ilustrowały je trzy ryciny, odbite z jednej matrycy opisanej jako „królewskie monnet główki”¹¹⁴, opracowanej w tym samym czasie co blacha z przedstawieniem „talara zygmuntońskiego”¹¹⁵. Dwie matryce – heraldyczna winieta do ilustracji karty tytułowej oraz mapa podróży – powstały do wydanego w roku 1844 dzieła *Guillebert de Lannoy et ses voyages en 1413, 1414 et 1421, commentés en français et en polonaise par*

¹¹¹ Idem, *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział, do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, wyd. 3 [niezmien., kieszonkowe], Drukarnia Kałusowskiego, Bruxella 1837, 12 tabl.

¹¹² Idem, *Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej opowiada Joachim Lelewel*, Brockhaus et Avenarius (Druk. Bourgnone et Martinet), Lipsk 1839; MNK III-kl.-759/1.

¹¹³ Idem, *Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831. Prawność i korona oraz Przypiski do dziejów polskich potocznie opowiadanych. Ozdobione portretami królów, wziętych ze stępla pieniędzy*, Księgarnia J. Marylskiego, (Bourgogne et Martinet), Paryż 1840. Pod zmienionym tytułem: *Joachima Lelewela przypiski do Dziejów polskich potocznie opowiedzianych ozdobione portretami królów, wziętych ze stępla pieniędzy*, ukazało się w 1841 r., w Paryżu [Bourgogne et Martinet].

¹¹⁴ MNK III-kl.-1070.

¹¹⁵ W *Albumie rytmownika polskiego*, il. karty tyt. Dz. III. Polska; MNK III-kl.-1353.

Joachim Lelewel¹¹⁶. W 1846 roku „przybył krajobraz Ptolomeusza”¹¹⁷, w odbitce znany jedynie z *Albumu rytownika polskiego*¹¹⁸.

„Z roku 1842 dwie [tablice] pieniędzy polskich, rylcem przyrządzone, znajdują się przy końcu *Pologne Illustrée* przez Leonarda Chodźko wydawanej”¹¹⁹ – pisał Lelewel w liście do Żupańskiego¹²⁰, nie wskazując jednoznacznie siebie jako ich sztycharza. W korespondencji z Chodźką w przypadku tych ilustracji swemu autorstwu zaprzeczał:

Wielka to i nieodżałowana szkoda, żeś nie dał przeszytchować na stali mych dwu planszów, kiedyś to mógł mieć za 110 fr.; szkoda nie naprawiona. Byłaby przez to moja robota ocalona i druga do użycia. Byłbym swoją sam do bliskiego pierwszemu doprowadził stanu i do użycia; Byłoby to kosztowało pracy wartiej coś więcej niż 110 fr., ale byłoby; teraz moja robota zniszczona bez powrotu. Wypieram się tych planszów jako niezgrabnych kontrefaçonów¹²¹. Mam tu kontrepreuy¹²² litograficzne na początku wzięte; są rozmiarowane, rozkleksowane, wszakże więcej zachowują i ocalają mą robotę niż rylcem Twego biegłego grawera. Jeśli mi kiedy czas pozwoli, oczyszczę ile być może kleksy konterpreuv litograficznych i będę miał coś podobniejszego¹²³.

Dwie numerowane plansze *Monnaies polonaises* do *Notice sur la monnaie de Pologne*¹²⁴ w dziele Chodźki, każda opatrzona sygnaturą

---

¹¹⁶ J. Lelewel, *Guillebert de Lannoy et ses voyages en 1413, 1414 et 1421, commentaires en français et en polonaise*, Bruxelles: A. Vandale éditeur, Librairie Ancienne et Moderne; nakł. Księgarni J. K. Żupańskiego, Poznań (Posen) [1844]; MNK III-kl.-1073/1, 760/1.

¹¹⁷ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.; MNK III-kl.-781/1.

¹¹⁸ *Album rytownika polskiego*, op. cit., tabl. I.2.

¹¹⁹ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 223.

¹²⁰ W *Albumie rytownika polskiego*, gdzie Żupański publikuje wspomniany list Lelewela o jego dorobku rytowniczym, akapit odnoszący się do tych dwóch ilustracji został przez wydawcę pominięty, *Album rytownika polskiego*, op. cit. s. 6.

¹²¹ Contrefaçon (fr.) – bezprawne, nieudolne naśladownictwo.

¹²² Contre épreuve (fr.) – odbitka ze świeżo odbitej grafiki.

¹²³ *Listy emigracyjne*, t. 3, op. cit., s. 5.

¹²⁴ J. Lelewel, *Notice sur la monnaie de Pologne*, [w:] *La Pologne historique*,

typograficzną „Dessiné et Gravé par Joachim Lelewel, à Bruxelles, 1841”, odbite zostały z jednej matrycy o nieustalonym autorstwie. Lelewel bez wątpienia był jedynie twórcą wzoru rysunkowego do ryciny, zaś wprowadzające w bład brzmienie sygnatury *post factum* korygowano na opublikowanych odbitkach. W niektórych egzemplarzach dzieła *La Pologne* dostrzec można dokonane ręcznie, czerwoną kredką, skreślenie w sygnaturach słowa „Gravé”¹²⁵.

Pisze dalej sztycharz do poznańskiego wydawcy, że: „dla numizmatyki polskiej później, oprócz wspomnianych trzy inne przygotować przyszło”¹²⁶. Z owych matryc¹²⁷ z monetami polskimi, pierwsza nosi sygnaturę „JL Bruxella zaczęte 1843 skończone we wrześniu 1853”, druga nie jest datowana, trzecią, być może rozpoczętą zanim pisał sprawozdanie Żupańskiemu, ukończył – co wynika z sygnatury – w czerwcu 1854 roku. Plansze z nich odbite, obok wyżej opisanych tablic *Monnaies polonaises*, dołączone były przez Żupańskiego do rozprawy *O monecie polskiej*¹²⁸, drukowanej w 1862 roku oraz wśród pism zebranych w piątym, pośmiertnie wydanym tomie *Polski, dziejów i rzeczy jej rozpatrywanych przez Joachima Lelewela*¹²⁹. Z wymienionych gabinet graficzny MNK pozyskał jedynie matryce Lelewelowskie.

W latach 1846–1853 ukazała się *Polska wieków średnich, czyli Joachima Lelewela w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*¹³⁰ oraz

---

littéraire, monumentale et illustrée (...) sous la direction de Leonard Chodźko, *Paris 1839–1841*, s. 458–470.

¹²⁵ M.in. w egzemplarzach Biblioteki Muzeum Narodowego w Krakowie: sygn. III 6002, sygn. II 1197 s[tary] z[asób].

¹²⁶ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

¹²⁷ MNK III-kl.-1197/1, 1134/1, 1204/1.

¹²⁸ J. Lelewel, *O monecie polskiej. Rzecz pierwotnie po francuzku wydana w dzienniku la Pologne illustrée, tłumaczona na polskie przez Eustachego Januszkiewicza*, J.K. Żupański, druk M. Zoerna, Poznań 1862.

¹²⁹ Idem, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 5, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1863.

¹³⁰ Idem, *Polska wieków średnich, czyli (...)* w *dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1, druk Walentego Stefańskiego, nakł. N. Kamińskiego, Poznań 1846; t. 2, Nakładem N. Kamińskiego i Spółki, Poznań 1847, idem, wyd. 2, Nakła-

*Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski*¹³¹. Były to pisma powstałe w ciągu minionych lat, których rozproszone wydania zebrane zostały i ogłoszone pod wspólnym tytułem w pięciu tomach. Materiał ilustracyjny do tej edycji wymagał opracowania 13 matryc, wyobrażających wedle autora „krajobrazy, pieniądze, bałwanki, pomniki”¹³². Pierwszy tom liczył trzy ilustracje odbite z dwóch matryc, które trafiły do zbiorów MNK. Jedną była nowa plansza, z matrycy opracowanej w miejsce wspomnianej wcześniej, zaginionej w zakładzie Ligbera blachy do ilustracji *Uwag nad Mateuszem herbu Cholewa*. Ilustracje odbite z drugiej nowej matrycy¹³³ otrzymały rozprawy *Cześć bałwochwalcza Sławian i Polski* oraz *Mogila pod wsią Ruszcza Płaszczynna w Sandomirskim* (to wówczas powstała replika wspomnianej już matrycy użytej do pierwszego wydania *Mogily* z 1830 r.).

Tekstom tomu drugiego towarzyszyło sześć ilustracji, do odbicia których użyto pięciu matryc. Blachy do dwóch map do rozprawy *Zdobytcze Bolesława Śmiałego* gotowe były już do pierwszej edycji w roku 1816, zaś do tekstu *Grobowe napisy i grobowce Bolesławów w Poznaniu i Ossjaku* matryca opracowana została w roku 1847. Z niej odbijana była również akwaforta *Okolica Krakova na lata 1140* ilustrująca *Opisanie Polski i jej sąsiedztwa za czasu Bolesława Krzywoustego*¹³⁴. Tekst ten, oprócz wspomnianej, obrazowały dwie kolejne mapy: *Polska i jej sąsiedztwo 1150 / Explanatio descriptionis edrisiana, continens Allemanniam, Poloniam, Russiam, Ungariam, Komaniam, vicinasque regiones, 1154*¹³⁵ oraz *Posiadłości arcybiskupstwa gnieźnieńskiego 1136. i opactwa lendeńskiego 1145*¹³⁶. Zarówno przygotowane wcześniej, jak

---

dem J.K. Żupańskiego, czcienkami Ludwika Merzbacha, Poznań 1856; t. 3, Poznań 1851, Nakładem J.K. Żupańskiego; t. 4, Nakładem J.K. Żupańskiego, Poznań 1851.

¹³¹ Idem, *Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski*. (...) w *dziejach narodowych polskich postrzeżenia. Tom do Polski wieków średnich wstępny*, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1853.

¹³² *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

¹³³ MNK III-kl.-1083/1.

¹³⁴ MNK III-kl.-1076/1.

¹³⁵ MNK III-kl.-689/1.

¹³⁶ MNK III-kl.-757/1.

i nowe matryce, powstałe na potrzeby omawianego tomu, obecnie są w posiadaniu Gabinetu Grafiki i Rysunku MNK¹³⁷.

Pisma w tomie trzecim nie były ilustrowane. Trawienie kolejnych blach konieczne było do czwartego tomu dzieła, w którym znalazło się siedem ilustracji, odbitych z sześciu matryc. Dwie odrębne ryciny odciskane były z jednej blachy wyobrażającej *Okruchy kamieni Słowian Zaodrzańskich / fragmenta lapidum slavorum* oraz *Napisy Drzwi Płockich w Nowogrodzie Wielkim / Inscriptiones valvaeum plocensium in civitate Novograd Magna. Latine 1155 – Russicae 1390*. Została ona opracowana w 1850 roku, podobnie jak matryce z przedstawieniem *Drzwi płockich w Nowogrodzie Wielkim* i *Drzwi katedry gnieźnieńskiej*. Następną ilustracją odbijana była z matrycy użytej wcześniej do odbicia XXIV planszy w *Numismatique du moyen âge* z numerowanymi 1–25 wizerunkami monet polskich. Tu na użytek pisma o *Pieniądżach Piastów* autor zmienił jej stan, powiększając liczbę wizerunków numizmatów do 37. Dwie kolejne blachy, niezbędne do zilustrowania całości tego tekstu Lelewel przygotował w 1850 roku. Matryce użyte w czwartym tomie zachowały się i dzięki nabytkowi od spadkobiercy sztycharza poszerzyły kolekcję MNK¹³⁸.

Niektóre egzemplarze *Pieniądzy Piastów* w osobnej nadbitce wydawniczej¹³⁹ ilustrowane były czterema planszami. Ostatnia z nich odbijana była z pojedynczych tzw. „wyciętków”. Tak Lelewel określił małe matryce z wizerunkami jednej lub kilku sztuk monet, służące do ilustrowania stron tekstu i odbijane wraz z nim, których setki wyrytował w metalu i drewnie. Technikę ich wykonania, nazywaną przez Żupańskiego „płaskorzeźbą”¹⁴⁰, tak opisywał wydawcy:

Numizmatyczne trudy wciągnęły mnie w jeden jeszcze rodzaj rytownictwa, pospolicie na drzewie wykonywanego. Brałem linie drukarskie na płask i na tym

¹³⁷ Do t. 2. drugiego wydania *Polski wieków średnich* (Poznań 1856). Żupański dodatkowo dołączył plansze użyte wcześniej w atlasie *Géographie du moyen âge*, plansze XI i XII. Te również znajdują się w zbiorach MNK.

¹³⁸ MNK III-kl.-1074/1, 1163, 1162, 1198/1, 1155/1.

¹³⁹ J. Lelewel, *Pieniądże Piastów*, [nakł. J.K. Żupańskiego, Druk. L. Merzbacha, Poznań 1851], np. egzemplarz Biblioteki MNK, sygn. II 1254 s.z.

¹⁴⁰ *Album rytownika polskiego*, op. cit., s. 8.

typograficznym metalu scyzorykiem, wspartym nieco sztycharskim ryłcem, wycinałem monety. Na widok mych sposobów głową potrzęsali tego rodzaju rytownicy. Jak to? My nie mamy dosyć naszych mnogich narzędzi, a ty się nożykiem obchozisz? Przyznali jednak, że rozumiem rzecz, a me wyciętki szły na prasę typograficzną. Ten rodzaj rytownictwa zabawiał mię od 1834 do 1841, przyniósł niejaką rozrywkę. W kłopotach życia naszego – zdradzał – kiedy umysł strudzony przeciwnościami czuł się być nękanym – rysunek, rytownictwo stawało się zbawiennym pocieszeniem, jedna ulga, dostarczało pożytecznego zajęcia sił, a nie odrywało od podejmowanych trudów¹⁴¹.

Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski (...) Tom do Polski wieków średnich wstępny ukazał się w 1853 roku. Składało się nań dziewięć pism, ilustrowanych sześcioma mapami. Tekst *Skythowie, Skolotowie. Opis Skythji Herodota* był rozszerzonym wydaniem *Opisu Skythii Herodota z Pism pomniejszych* z 1814 roku. Towarzystwo mapy *Skythia i okolice Kaukasu z opisów Herodota i poprzednich mu pisarzy, Skythika herodotowa* odbita została z blachy¹⁴² sygnowanej „JL Bruxella 1 września 1853”. Zastąpiła ilustrację z warszawskiej edycji pisma, której matrycę być może uznać trzeba za utraconą. Podobnie rzecz ma się w przypadku ryciny do tekstu *Lettoni i Czud[owie]. Rzut oka na dawność litewskich narodów i związków ich z Herulami*. I tu można sądzić, że na blasze¹⁴³ sygnowanej „JL Bruxella 7 września 1853” Lelewel wykonał nową mapę *Nabrzeżne wschodniowiślańskie narody Lettów i Czudów* w miejsce przepadłej matrycy, gotowej do ilustracji wileńskiego wydania pisma z 1808 roku. Owe blachy z 1853 roku przyjęto do zbiorów MNK z nabytkiem od Russockiej. Do pozostałych rozpraw w tym tomie przygotował autor jeszcze dwie nowe mapy: *Illyryja na różne trzy czasy* oraz *Thracia czasu potęgi Odrysów Dacia-Daków posady po Decebala upadku*, z których do kolekcji graficznej MNK przybyła matryca tej ostatniej¹⁴⁴. Wykorzystał natomiast ponownie dwie plansze z matryc powstałych przed

---

¹⁴¹ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit.

¹⁴² MNK III-kl.-755/1.

¹⁴³ MNK III-kl.-1109/1.

¹⁴⁴ MNK III-kl.-756/1.

laty (obie w MNK). Jedną była mapa *Państwo rzymskie i Zachodu rozzerwanie za Odoacera*, oznaczona numerem XV, publikowana w *Atlasie do Dziejów starożytnych* w 1819 roku, drugą – *Slavonia dziesiątego wieku*, użyta wcześniej jako mapa VI w atlasie *Géographie du moyen âge* z 1850 roku.

Do rozpoczętych w latach wileńskich studiów historii kartografii, w rezultacie których publikował wówczas *Badania starożytności we względzie geografii*, powrócił Lelewel w Brukseli około 1846 roku „Z miłym tedy pomnieniem przeszłości (...) – pisał po latach spędzonych na obczyźnie – zostałem na przestronnym polu geografji i kartografji wieków średnich, na polu bujnego a mało poznanego plonu”¹⁴⁵. Już w 1849 roku ogłaszał atlas *Géographie du moyen âge*¹⁴⁶ zapowiadający późniejszą o trzy lata francuską edycję czterotomowego przeglądu kartografii średniowiecznej¹⁴⁷. Do publikacji przygotował wówczas „54 tablice z krajobrazami”¹⁴⁸.

Atlas z 1850 roku liczył 50 tablic ilustracyjnych (49 map oraz ilustrację karty tytułowej, w indeksie oznaczonej cyfrą XLVII), spośród których trzy odbite zostały z matryc wykonanych wcześniej dla innych opracowań. Z wymienionych matryce 48 plansz¹⁴⁹ trafiły do zbiorów MNK, posiadaniem jednej matrycy – do planszy XXXV z atlasu

¹⁴⁵ J. Lelewel, *Przygody w poszukiwaniach i badaniu rzeczy narodowych polskich*, J.K. Żupański, Poznań 1858, s. 90–91.

¹⁴⁶ Idem, *Géographie du moyen âge, étudiée par (...). Atlas, composé de cinquante planches*, op. cit.

¹⁴⁷ Idem, *Géographie du moyen âge, étudiée par Joachim Lelewel. Accompagné d'atlas et de cartes dans chaque volume*, t. 1–3/4, chez V-ve et J. Pilliet, Libraires, Successeurs de P.-J. Voglet, Imp. de J.H. Dehou, Bruxelles 1852, tabl. 10 (z ośmiu matryc) w trzech tomach, wg specyfikacji w t. 1.

¹⁴⁸ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 222.

¹⁴⁹ Wyjąwszy trzy matryce wcześniej opracowane i użyte (z których MNK posiada dwie), obiekty z tego zespołu to: MNK III-kl.-677/1, 678/1, 679/1, 680/1, 681/1, 682/1, 683/1, 684/1, 685/1, 686/1, 687/1, 777/1, 688/1, 689/1, 690/1, 691/1, 692/1, 693/1, 694/1, 695/1, 696/1, 697/1, 698/1, 1102/1, 699/1, 1156/1, 700/1, 701/1, 702/1, 703/1, 704/1, 1101/1, 705/1, 706/1, 707/1, 708/1 oraz 1136/1 (niegdyś w całości stanowiące planszę XXXVII, później rozcięte), 775/1, 709/1, 710/1, 711, 712/1, 713/1, 714/1, 715/1, 716/1, 717/1, 718/1, 719/1.

– cieszy się Muzeum Narodowe w Warszawie¹⁵⁰. Los małej blachy, opracowanej w 1813 roku, tu służącej do odbicia ilustracji na karcie tytułowej, na chwilę obecną jest nieznany. Była już niegdyś zagubiona, bowiem w korespondencji Lelewela z rodziną pozostały ślady jej poszukiwań. W liście do Prota z 3 grudnia 1848 roku Joachim pisał:

Gdybym mógł dostać małą blaszkę sztychowaną w Pismach pomniejszych, globusik z podpisem Merkator, przyzdobiłbym nią tytuł mego atlasu. Jeźliby się ów kartonik znalazł, mógłby razem przybyć wcale prostą drogą. Złamawszy nieco więcej owe mapy [prosił o nadesłanie kilku map – aut.], wziąć między dwie tekturki we środek blachę dobrze obwinętą, do tekturki jednej przylepioną, lub przyszytą, aby się nie osuwała, obwiązać wszystko i doktorowi w Działdowie oddać z adresem: a M. V. Pillet, successeur de Voglet, rue Montagne a Bruxelles, pour remettre a M. Benoit¹⁵¹.

Wówczas blacha odnalazła się, o czym sztycharz pisał w liście do siostry Marii: „Blaszka miedziana z Heilsbergu¹⁵² bardzo prędko przysła, wielką mi satysfakcją sprawia, wszak to lat 36 jak zrobiona, przyda się na ozdobę”¹⁵³. Odbitka z niej zastąpiła wówczas w atlasie mapę *Nova et aucta orbis terrae descriptio ad usum navigantium emendate accomodata, par Gerardum Mercatorem, Duysburgi 1569, mense augusto*, do której matrycy Lelewel nie ukończył na czas (sygnowana „JL. Bruxell. 20 decembr. 1851”), a która ogłoszona została w pierwszym tomie części naukowej *Géographie du moyen âge*.

Czterem tomom części naukowej *Géographie du moyen âge*, wydanym w 1852 roku, towarzyszył materiał ilustracyjny w postaci dziesięciu plansz, odbitych z ośmiu matryc, których komplet trafił do zbiorów graficznych MNK¹⁵⁴. Wśród nich pojawiła się *Tabula itineraria edrisiana 1154 in codice parisino asseliniano, rotundam rogerianam*

---

¹⁵⁰ Informację autorki uzyskały od p. Piotra P. Czyży, kustosza w Gabinecie Rycin i Rysunków MNW, któremu niniejszym dziękują.

¹⁵¹ *Listy Joachima Lelewela*, t. 2, op. cit., s. 330.

¹⁵² Ówczesna nazwa Lidzbarka Warmińskiego.

¹⁵³ *Listy Joachima Lelewela*, t. 2, op. cit., 410.

¹⁵⁴ MNK III-kl.-1104/1, 1103/1, 782, 748, 749/1, 1137/1, 1105/1, 1106/1.

geographorum siciliae tabulam illustrans, imaginem descriptionis exhibens, która, podobnie jak wspomniane odwzorowanie mapy Merkatora, w pierwotnym zamierzeniu wejść miała w skład atlasu z 1850 roku¹⁵⁵.

Matryce zamykające dorobek graficzny Lelewela na październik 1853 roku to „wizerunki królewskich w Krakowie grobów” oraz „obrazek bogomilskiej mądrości”¹⁵⁶. Rycinę z tej ostatniej wydawca dołączył po tekstach rozpraw w piątym tomie *Polski, dziejów i rzeczy jej rozpatrywanych*¹⁵⁷, który ukazał się już po śmierci autora. Matryca z przedstawieniem grobów królewskich z katedry krakowskiej w pierwszym stanie znana jest z odbitki w *Albumie rytownika polskiego*¹⁵⁸, gdy późniejsze jej dwie części¹⁵⁹ stanowiły całość, z centralnie umieszczoną inskrypcją: *Monuments sépulcraux tombeaux et mausolées des rois de Pologne érigés dans la cathédrale de Krakovie* i sygnaturą po l. u dołu „JL”. Blacha następnie została przecięta i służyła do odbicia dwóch oddzielnych ilustracji do tekstu *Grobowe królów polskich pomniki* w czwartym tomie wspomnianych, wydanych zbiorowo dziejów Polski¹⁶⁰. Wówczas sygnatura na matrycy stanowiącej dolny fragment niegdyśjszej całości zyskała brzmienie: „JL Brux. 1855”.

W ciągu dwudziestu lat emigracji Lelewel opracował 141 blach. Z rycinami powstałymi w ojczyźnie dawało to łączną liczbę 255 sporządzonych matryc¹⁶¹. Rachuba ta zamykała się na dzień 12 października 1853 roku.

¹⁵⁵ Egzemplarz atlasu z wymienionymi dwiema dodatkowymi mapami – Edrisiego (Al-Idrisi [1100–1166], arabski kartograf, geograf i podróżnik działający na dworze króla Sycylii Rogera II) i wspomnianą wcześniej Merkatora, wklejonymi we właściwym miejscu, w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, zob. M. Dzikowski, *Katalog atlasów*, op. cit., s. 466.

¹⁵⁶ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit., s. 223; MNK III-kl.-657/1.

¹⁵⁷ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 5, op. cit.

¹⁵⁸ *Album rytownika polskiego*, op. cit., tabl. III.11.

¹⁵⁹ MNK III-kl.-1082/1, 1079/1.

¹⁶⁰ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 4, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1856.

¹⁶¹ *Listy emigracyjne*, t. 5, op. cit. W związku z wskazywaną w niniejszej treści praktyką cięcia matryc na części ich liczba faktycznie jest większa.

W następnych latach Lelewel z pewnością opracował jeszcze 10 matryc. Wśród nich wymienić należy sztychy ilustrujące *Géographie du moyen âge* (...). *Épilogue. Accompagné de huit planches*¹⁶² wydany w 1857 roku Jedną z ośmiu plansz do tej publikacji odbito z blachy użytej wcześniej w atlasie *Géographie du moyen âge* (mapa XL). Pozostałych siedem matryc¹⁶³ oraz włączony do tekstu po s. 86, odbijany z trawionej blachy *Fragment de la liste de positions géographiques annotées par Albateni vers 880. Fac-similé d'une portion de la copie magrebiennne conservée dans la bibliothèque de l'Escurial*¹⁶⁴, opracowanych zostało w latach 1855–1856. W tej liczbie mieści się też matryca do trzeciej ilustracji do *Grobowych królów polskich pomników*¹⁶⁵ z przedstawieniem grobów monarchów polskich we Francji, z sygnaturą „JL Bruxel. Lipiec 1855” (brak matrycy w MNK) oraz wspomniana wcześniej matryca z repliką ilustracji do części naukowej *Joachima Lelewela badania starożytności we względzie geografji*¹⁶⁶ (matryca sygnowana „JL Bruxl sticz 1856” w kolekcji graficznej MNK).

Publikując dzieła Lelewel zastrzegął u wydawców, że matryce sztychów do ich ilustrowania pozostać muszą jego, autora własnością. Uważał je za swe niezbywalne dobro. W tym kontekście warte przywołania są jego pertraktacje z brukselskim wydawcą Louisem Haumanem, który w 1832 roku podejmował się druku *Numismatique du moyen âge* swym nakładem, z warunkiem jednak, że przejmie płyty rycin:

Toż być nie może! odpieram, czegoż wymagasz? – a bo możesz nadużyć swych płyt na moją szkodę, wydając toż samo to po angielsku, to po niemiecku. – Przyrzekam że tego nie zrobię, uprzedzam tylko że pragnę je przechować, jak przechowuję wszystkie jinne, w nadziei że po latach wielu dla polskiego tekstu będą. – Ja przeciw temu niemam nic, jidzie mi o jinne języki. – Kiedyż daję słowo, – to mi niedosta-

---

¹⁶² J. Lelewel, *Géographie du moyen âge étudiée par Joachim Lelewel. Accompagné d'atlas et de cartes dans chaque volume. Épilogue. Accompagné de huit planches*, Chez V-ve et J. Pilliet, Libraires, Successeurs de P.-J. Voglet, Bruxelles 1857.

¹⁶³ MNK III-kl.-1107/1, 1108/1, 751/1, 1152/1, 776/1, 750/1, 1075/1.

¹⁶⁴ MNK III-kl.-1139/1.

¹⁶⁵ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. 4, op. cit.

¹⁶⁶ Idem, *Badania starożytności we względzie geografji. Część naukowa*, op. cit.

teczne; – chcesz mi zabrać płyty za nic, a toż w nich jest valor miedzi: – to prawda: a więc zważając na twe położenie! ofiaruję za nie 200 franków. – Na cóż ci się po wydaniu moje płyty przydać mogą? na ponowione udzielię je do odcisku. – Do ponowionego wydania pewnie użyteczne będą, a przytym, najdę kogoś co mi z dzieła twego wygotuje elementarne, popularne pismo, też same płyty do niego użyję; zdarzy się dać artykuły do dzienników, do tego też same płyty mieć będę. – Chcesz tedy lichwę z mego trudu ciągnąć! płyty zostaną przy mnie¹⁶⁷.

Lelewela nie przekonało nawet oferowane przez Haumana honorarium w wysokości 1000 franków¹⁶⁸.

Po latach żywo zabiegał, by jego naukowa i artystyczna spuścizna trafiła w ręce najbliższych, by to oni czerpali potencjalne płynące z niej korzyści. Dowody owych starań odnaleźć można w jego rodzinnej korespondencji. Do siostry, Marii Majewskiej, w 1853 roku Joachim pisał: „Zda mi się jednak, że zatrzymać numizmatykę i niektóre dzieła będzie po Waszej myśli, że nie będziecie się kwapić z obróceniem blach na stopioną miedź”¹⁶⁹.

W rok później, z wdzięcznością za troskę o środki na jego utrzymanie i oferowaną pomoc wyraził nadzieję, że rodzeństwo przyjmie i ocali od roztrwonienia jego „rupiecie, a mianowicie skrypty, blachy sztychowane, drzeworyty, klisze, z których – pisał do Prota – o niejedno niemały czas jeszcze mogą się Wam kłaniać wydawcy”¹⁷⁰. Trudności w przeprowadzeniu darowizny, pogłębiające się poczucie osamotnienia, tęsknota za krajem i bliskimi sprawiły wszak, że podupadający na zdrowiu, z wolna tracący wzrok Lelewel wkrótce potem w liście do Marii konstatował:

Zgłaszania się Waszego wyglądać nie mogę, skoro takowe narażać Was może. Jeżeli o takowe ostatecznie naciskał, to nie dla siebie, nie dla mej satysfakcji, a tymczasem siostra dopisuje: „będzie ambarasu niemało, ale dla Ciebie to robię”.

---

¹⁶⁷ Idem, *Przygody w poszukiwaniach*, op. cit., s. 61–62.

¹⁶⁸ Ibidem, s. 62.

¹⁶⁹ Wartość swych 200 matryc graficznych w liście do siostry Marii z marca 1853 r. Lelewel szacuje na 6000 franków, z możliwością upustu o połowę z tej sumy, *Listy Joachima Lelewela*, t. 2, op. cit., s. 433.

¹⁷⁰ Ibidem, s. 386.

Chciej wierzyć siostrzo, że mi to zupełnie obojętne, czy od wielu lat przyrzadzony ładunek zostanie u mnie, czy pójdzie. Tyle z wyprawienia jego satysfakcyi, że uczynię zadosyć od kilku lat żądaniu brata, aby miał czego mu niedostaje. Ambarras tedy nie dla mnie, tylko dla brata i dla mężulka, który nadmienia że czytuje. Dla mnie to obojętne, bo im więcej w lata, im bliżej grobu, tem więcej na wszystko obojętnieć mi wypada. Był świat przedemną, będzie po mnie. Czyli blachy miedziane sztychu mego przydadzą się jeszcze i ocaleją po mym zgonie, czy pójdą na kotły browarne, już na to oziębły jestem, obojętny na pociechy i uprzyjemnienie reszty żywota¹⁷¹.

Po śmierci Joachima Lelewela jego brukselski podręczny księgozbiór, kolekcja monet, sztychy, mapy, ryciny i część papierów rękopiśmiennych trafiły do Biblioteki Batignolskiej, której zbiory w latach 1874–1925 przechowywane były w depozycie w Bibliotece Kórnickiej. Spuścizną już w latach osiemdziesiątych XIX wieku żywo interesowała się rodzina uczonego w nadziei na korzystne jej spieniężenie¹⁷². W tamtych latach, zapewne zgodnie z wolą Joachima, wyrażoną w testamencie¹⁷³, zbiór matryc graficznych przeszedł w ręce Prota Lelewela. Po jego śmierci w 1889 roku w ich posiadanie weszła spadkobierczyni tegoż, najmłodsza córka Jadwiga Wisława, zamężna za Julianem Russockim. To dzięki jej ofercie pierwsza tego rodzaju spuścizna po artyście grafiku trafiła do zbiorów krakowskiego muzeum.

**Anna Bogusz, Katarzyna Król-Goździk, Katarzyna Podniesińska,
Małgorzata Skwarczyńska, Janina Wilkosz**

---

¹⁷¹ Ibidem, s. 462–463.

¹⁷² D. Bolewska, *Biblioteka Batignolska jako depozyt w Kórniku (1874–1925)*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1973, z. 11, Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu – Polska Akademia Umiejętności, Kórnik 1974, s. 14.

¹⁷³ J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. 20, J.K. Żupański, Poznań 1864, s. 632; *Joachim Lelewel. Dzieła*, t. 1, red. H. Więckowska, Warszawa 1951, s. 408. W trzy lata po spisaniu testamentu w Brukseli 23.03.1853 r. Lelewel zmienił decyzję w sprawie swej biblioteki; postanowienia dotyczące matryc, które przeznaczył prawnym spadkobiercom, nie uległy zmianie, ibidem, s. 412.

Bibliografia

- Album rytownika polskiego*, wyd. i wstępem poprzedził J.K. Żupański, Poznań 1854.
- Ambros M., *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna. Księgozbiór Lelewela*, [w:] *Biblijoteki wileńskie*, A. Łysakowski, (red.), Wilno 1932, s. 93–98.
- Bolewska D., *Biblioteka Batignolska jako depozyt w Kórniku (1874–1925)*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1973, z. 11, s. 5–22.
- Dzikowski M., *Katalog atlasów Biblioteki Uniwersyteckiej Stefana Batorego w Wilnie ze szczególnym uwzględnieniem zbiorów Joachima Lelewela oraz map Polski*, Wilno 1940.
- Dzikowski M., *Uniwersytecka Biblioteka Publiczna. Zbiór kartograficzny* [w:] *Biblijoteki wileńskie*, A. Łysakowski, (red.), Wilno 1932, s. 57–86.
- Hleb-Koszańska H., Kotwiczówna M., *Bibliografia utworów Lelewela*, Wrocław 1952.
- Inwentarz zbiorów (1883–1900) – Inwentarz Dyr. Łuszczkiewicza*, Archiwum Muzeum Narodowego w Krakowie, Kancelaria Dyrektora Władysława Łuszczkiewicza, sygn. 94/10.
- Kolendo J., *Kolekcje numizmatyczne rodziny Lelewelów*, „Wiadomości Numizmatyczne” 2001, R. 45, z. 1 (171), s. 45–60.
- Kolendo J., Męclewska M., *Nieznane znaleziska monet późnośredniowiecznych i nowożytnych ze zbiorów Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk opracowane przez Joachima Lelewela*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1987, R. 31, z. 3 (121), s. 145–161.
- Kolendo J., *Nieznany list J. Lelewela w sprawie odkrytego w 1822 r. koto Orszy skarbu monet sassanidzkich i kufickich*, „Wiadomości Numizmatyczne” 1973, R. 17, z. 2 (64), s. 65–74.
- Krzemieniecki L., *Numizmatyka w korespondencji Lelewela*, „Biuletyn Numizmatyczny” 1973, z. 9, s. 166–168.
- Księga inwentarzowa „Klocki i płyty”*, Muzeum Narodowe w Krakowie.
- Lelewel J., *Anciennes plaques décoratoires, sépulcrales, de distinction, et marques honorifiques*, „Revue de la numismatique belge”, P.-I. Meckx., Imprimeur De Là Ville, t. 1 (1e série), Tirlemont 1842–1844, s. 94–119.
- Lelewel J., *Atlas do Badań starożytności we względzie geografji (z 19. tablic złożony)*, nakład i druk J. Zawadzki Wilno i Warszawa 1818.
- [Lelewel J.], *[Atlas do Dziejów starożytnych]*, [Wilno: J. Zawadzki, 1819], brak strony tytułowej.
- Lelewel J., *Badania starożytności we względzie geografji. Część naukowa*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno i Warszawa 1818.
- Lelewel J., *Baudulfus. Monétaire à Autun*, „Revue du Nord” 1834 (Lille), t. 2, s. 105–112.
- Lelewel J., *Biblijograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone*

zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: *Historja drukarń krakowskich – tudzież Historja Biblioteki Uniw. Jagiell. w Krakowie, a przydany Katalog inkunabulow polskich*, t. 1, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1823.

Lelewel J., *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke: Historja drukarń krakowskich – tudzież Historja Biblioteki Uniw. Jagiell. w Krakowie, a przydany Katalog inkunabulow polskich*, t. 2, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1826.

Lelewel J., *Dodatek do rozprawy Daniłowicza w Nrze 17 umieszczonej o Dyplomacyce Ruskiej*, „Dziennik Warszawski” 1826, t. 6, nr 19, s. 211–241.

Lelewel J., *Dodatek do rozprawy Daniłowicza w Nrze 17 umieszczonej o Dyplomacyce Ruskiej*, [Drukarnia N. Glücksberga, Warszawa 1826].

[Lelewel J.], *Dwie tablice starych pieniędzy w roku 1824 w Trzebuniu blisko Plocka wykopanych. NB. Wszystkie liczbą numerowane są z tych, co były blisko Plocka znalezione. Nieliczbowane i literami oznaczone są w przydatku lub dla objaśnienia dołączone i te nie znajdowały się między tymi, które pod Plockiem wydobyto*, [Warszawa] 1825.

Lelewel J., *Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej opowiada Joachim Lelewel*, Brockhaus et Avenarius (Druk. Bourgnone et Martinet), Lipsk 1839.

Lelewel J., *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział, do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, Druk. Jana Węckiego, Warszawa 1829 [oraz] *Atlas do Dziejów polskich z dwunastu krajobrazów złożony (...)*, Warszawa 1829.

Lelewel J., *Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział, do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, wyd. 3 [niezmien., kieszonkowe], Drukarnia Kałussowskiego, Bruxella 1837.

Lelewel J., *Dzieje starożytne Indji ze szczególnem zastanowieniem się nad wpływem jaki mieć mogła na strony zachodnie. Indja Zagangecka, Sinia i Serika, ile je starożytni znali. Geografja indyjska z ksiąg świętych. Pierwotna na wschodzie ziemi znajomość* [karta przedtyt.:] *Dodatek do Dziejów starożytnych*, N. Glücksberg, Warszawa 1820.

Lelewel J., *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej. (Ziomkom Litwinom część trzyletniej pracy Joachim Lelewel Mazur)*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1818.

Lelewel J., *Dziesięć upłynionych wieków dawniej Polski czyli Chronologia do obrazu dziejów polskich*, Drukarnia Szkolna, Warszawa 1829.

Lelewel J., *Études numismatiques et archéologiques, t. 1. Type gaulois ou celtique*, P.-J. Voglet, Imprimeur-Libraire, Bruxelles 1841.

Lelewel J., *Géographie du moyen âge étudiée par (...). Accompagné d'atlas et de cartes dans chaque volume. Épilogue. Accompagné de huit planches*, chez V-ve et J. Pilliet, Libraires, Successeurs de P.-J. Voglet, Bruxelles 1857.

Lelewel J., *Géographie du moyen âge, étudiée par Joachim Lelewel. Accompagné d'atlas et de cartes dans chaque volume*, t. 1–3, chez V-ve et J. Pilliet, Libraires, Successeurs de P.-J. Voglet, Imp. de J. H. Dehou, Bruxelles 1852.

Lelewel J., *Géographie du moyen âge, étudiée par (...). Atlas, composé de trente-cinq planches, gravées par l'auteur, contenant 99 figures et cartes géographiques générales ou spéciales de 62 géographes arabes et latins de différentes époques, y comprises les cartes comparatives doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicatives*, V-ve et J. Pilliet, Bruxelles 1849.

Lelewel J., *Géographie du moyen âge, étudiée par (...). Atlas, composé de cinquante planches, gravées par l'auteur, contenant 145 figures et cartes générales ou spéciales de 88 géographes arabes et latins de différentes époques, y compris les cartes comparatives, doubles ou triples, accompagnées de 11 cartes explicatives et de articles géographiques: I. Table Ou Indicateur De Longitudes Et Latitudes Des Géographes Arabes, De L'Intervalle De Cinq Siècles, 830–1330. II. Portulan Général Des Cartes Qui Composent L'Atlas, Spécialement De La Carte Catalane 1375–1377, Et De La Carte 1476 De L'Anconitain André Benincasa*, V-ve et J. Pilliet, Bruxelles 1850.

Lelewel J., *I. We względzie dzieiów narodowych polskich postrzeżenia. Uwagi nad Mateuszem herbu Cholewa polskim XII wieku dzieiopisem, a w szczególności nad pierwszą dzieiów iego xięgą*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno [–Warszawa] 1811 [z dodatkiem 1812].

Lelewel J., *II. We względzie dzieiów narodowych polskich postrzeżenia. Pisma w Tygodniku Wileńskim z roku 1815 na rok 1816 umieszczone, następujące: I. Oświecenie i nauki w Polsce aż do wprowadzenia do niej druku, II. Rozbiór sześciu rozpraw Jana Wincentego Bandtkie, o przedmiocie prawa polskiego, III. Grobowy napis Bolesława Wielkiego w Poznaniu, IV. Zdobycze Bolesława Wielkiego, V. Winulska Sławiańszczyzna z geografa Bawarskiego*, Drukarnia XX. Pijarów, Wilno 1816.

Lelewel J., *Księgi ustaw polskich i mazowieckich na język polski w latach 1449, 1450, 1503, 1451 przekładane*, (tyt. odmienny: *Historyczne pomniki języka i uchwał polskich i mazowieckich z w. XVgo i XVIgo*), nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1824.

Lelewel J. (Mazur), *Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z Herulami. Dołączony Opisu północney Europy w księdze XXII. 8. Ammiana Marcellina wykład przeciw Naruszewiczowi*, nakład i druk J. Zawadzki, Wilno 1808.

Lelewel J., *Mogila pod wsią Ruszcza Płaszczynna w Sandomirskiem*, „Pamiętnik Umiejętności Moralnych i Literatury” 1830, t. 1, s. 287–297.

Lelewel J., *Monnaie des fous*, „Revue du Nord” 1837 (Lille), 2e sér., t. 1, s. 346–359.

Lelewel J., *Narody na ziemiach sławiańskich przed powstaniem Polski. (...) w dziejach narodowych polskich postrzeżenia. Tom do Polski wieków średnich wstępny*, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1853.

Lelewel J., *Nauki dające poznawać źródła historyczne*, [J. Zawadzki], Wilno 1822.

Lelewel J., *Notice concernant des monnaies de Kessenich, Hornes, Grave, Randerode, Stenvenswerd et Rekheim*, „Revue de la numismatique belge”, t. 6 (2e série), Bruxelles 1856, s. 78–95.

Lelewel J., *Notice historique sur Benjamin de Tudèle par É. Carmoly. Nouvelle édition, suivie de l'Examen géographique de ses voyages par (...)*, chez Kiessling et Compagnie, Bruxelles et Leipzig 1852.

Lelewel J., *Notice sur des monnaies noires de Flandre, Malines, Namur, Luxembourg et Megeen*, „Revue de la numismatique belge”, t. 5 (2e série), Bruxelles 1855, s. 199–221.

Lelewel J., *Notice sur des monnaies noires de Heusden, Born, Limbricht, Brabant, Hainaut et Malines*, „Revue de la numismatique belge”, Libraire Polytechnique Belge D'Aug. Decq., t. 5 (2e série), Bruxelles 1855, s. 47–59.

Lelewel J., *Notice sur des monnaies noires de la seigneurie de Rummen*, „Revue de la numismatique belge”, Bruxelles 1855, 2e série, t. 5, s. 431–440.

Lelewel J., *Notice sur des monnaies noires du pays de Liège et du comté de Hollande*, „Revue de la numismatique belge”, t. 5, 2e série, Bruxelles 1855, s. 353–362.

Lelewel J., *Notice sur des monnaies noires et de billons de Reckheim et de Stein*, „Revue de la numismatique belge”, t. 6 (2e série), Bruxelles 1856, s. 309–323.

Lelewel J., *Notice sur la monnaie de Pologne [w:] La Pologne historique, littéraire, monumentale et illustrée (...)* sous la direction de Leonard Chodźko, Paris 1839–1841.

Lelewel J., *Notice sur les monnaies des sires de Bunde, des commandeurs de Gruytrode et des sires de Bicht, de Schoonvorst et d'Elsloo*, „Revue de la numismatique belge”, t. 1 (3e série), Bruxelles 1857, s. 281–291.

Lelewel J., *Numismatique du moyen âge considérée sous le rapport du type par (...). Atlas, composé de tables chronologiques, et des planches numismatiques ouvrage publié par Joseph Straszewicz*, chez l'éditeur et à la Librairie Polonaise – Imprimerie de Bourgogne et Martinet, Successeurs de Lachevardière, Paris 1835.

Lelewel J., *O monetach błaznów i niewiniątek kilka słów Joachima Lelewela*, (przekł. H. Kałusowskiego), Drukarnia Kałusowskiego, Bruxella 1837.

Lelewel J., *Obiaśnienie trzech pieniędzy kufickich sammanidów w zbiorze królewskiego warszawskiego przyjaciół nauk towarzystwa znajdujących się*, „Pamiętnik Warszawski Umiejętności Czystych i Stosowanych” 1829, t. 4, s. 5–29.

Lelewel J., *Observations sur le type du moyen-âge de la monnaie des Pays-Bas: mémoire extrait d'un ouvrage intitulé: Numismatique du moyen-âge sous le rapport du type par (...); Ouvrage publié par Joseph Straszewicz*, Imprimerie de E. Laurent, Bruxelles 1835.

Lelewel J., *Odkrycia Karthagów i Greków na Oceanie Atlanckim. Przez (...) profesora Uniwersytetu Warszawskiego, Członka Towarzystwa Królew: Warszawskiego Przyjaciół Nauk czytane dnia 23 listopada 1820*, „Rocznik Towarzystwa Królewskiego Warszawskiego Przyjaciół Nauk” 1821, t. 14, s. 339–513.

Lelewel J., *Pisma pomniejszych geograficzno-historyczne*, [Drukarnia XX. Pijarów], Warszawa 1814.

Lelewel J., *Polska odradzająca się czyli Dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane*, Drukarnia P.-J. Volgeta, Bruxella 1836.

Lelewel J., *Polska wieków średnich, czyli (...) w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 1: nakł. N. Kamińskiego, druk. W. Stefańskiego, Poznań 1846; Toż, wyd. 2: nakł. J.K. Żupańskiego, druk. Ludwika Merzbacha, Poznań 1855 (w składzie 20 tomów *Polska, dzieje i rzeczy jej*).

Lelewel J., *Polska wieków średnich, czyli (...) w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 2: nakł. N. Kamińskiego i Spółki, Poznań 1847; Toż, wyd. 2: nakł. J. K. Żupańskiego, druk. L. Merzbacha, Poznań 1856.

Lelewel J., *Polska wieków średnich, czyli (...) w dziejach narodowych polskich postrzeżenia*, t. 4, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1851.

Lelewel J., *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 1, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1858.

Lelewel J., *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane*, t. 5, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1863.

Lelewel J., *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. 4, nakł. J.K. Żupańskiego, Poznań 1856.

Lelewel J., *Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831. Prawność i korona oraz Przypiski do dziejów polskich potocznie opowiadanych. Ozdobione portretami królów, wziętych ze stępla pieniędzy*, Księgarnia J. Marylskiego, (Bourgogne et Martinet), Paryż 1840.

[Lelewel J.], *Przydatek do pisma Nauki dające poznawać źródła historyczne*, Drukarnia Zymela i Manesa, Wilno 1824.

Lelewel J., *Przygody w poszukiwaniach i badaniu rzeczy narodowych polskich*, Poznań 1858.

Lelewel J., *Pythéas de Marseille et la géographie de son temps par Joachim Lelewel. Ouvrage publié par Joseph Straszewicz (...)*, chez l'éditeur, et à la librairie de Bourgogne et Martinet, Paris 1836.

Lelewel J., *Réapparitions du type gaulois dans le coin du moyen age. Extrait des Études Numismatiques*, P.-J. Voglet Libraires, Bruxelles 1841.

Lelewel J., *Stare pieniądze w roku 1824 w czerwcu blisko Płocka w Trzebuniu wykopane, przez Joachima Lelewela objaśnione* [k. przedtyt.:] *Starych pieniędzy w Trzebuniu wykopanych objaśnienie. Wyjątek z dziennika warszawskiego*, [Druk. J. Pukszy] Warszawa 1826.

Lelewel J., *Type gaulois ou celtique. Atlas*, P.-J. Voglet, Imprimeur-Libraire, Bruxelles 1840.

Lelewel J., *Vingt-trois pièces des monétaires Mérovingiens, et une du roi Visigoth Swintilla*, „Revue de la numismatique Française” 1836, t. 1, s. 321–330.

Lelewel J., *Wiadomość o starych pieniądzach blisko Płocka w 1824 w czerwcu w Trzebuniu wykopanych. Rzecz czytana na publicznym posiedzeniu król. warsz. towarzystwa przyjaciół nauk dnia 5 maja 1825 roku przez (...)*, „Dziennik Warszawski” 1825, t. 1, nr 3, s. 289–356; [c.d. pt.:] *Objaśnienie starych pieniędzy*

blisko Płocka w 1824 w czerwcu w Trzebuniu znalezionych – ibidem, nr 4, s. 585–601; t. 2, nr 5, 1825, s. 58–90; t. 3, nr 9, 1826, s. 193–258 [bł. wybito: 268] z Dod. do nru 9, s. 275–310.

[Lelewel J.], *Zdobycze Bolesława Wielkiego*, „Tygodnik Wileński” 1816, t. 2, s. 1–12, 17–23, 33–37, 49–56, 65–68, 85–87, 101–113, 117–122.

Listy emigracyjne Joachima Lelewela, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska, t. 1, Kraków 1948.

Listy emigracyjne Joachima Lelewela, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska, t. 2, Kraków 1949.

Listy emigracyjne Joachima Lelewela, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska, t. 3, Kraków 1952.

Listy emigracyjne Joachima Lelewela, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska, t. 4, Wrocław–Kraków 1954.

Listy emigracyjne Joachima Lelewela, wyd. i wstępem poprzedziła H. Więckowska, t. 5, Wrocław–Kraków 1956.

Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane, wyd. i wstępem poprzedził J.K. Żupański, t. 1, Poznań 1878.

Listy Joachima Lelewela. Oddział pierwszy. Listy do rodzeństwa pisane, wyd. i wstępem poprzedził J.K. Żupański, t. 2, Poznań 1879.

Mélanges, „Revue de la numismatique belge”, 4e série, t. 5, Bruxelles 1867, s. 450–451.

Olszewicz B., *Polskie zbiory kartograficzne*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1924, t. 1, nr 7–8, s. 289–327.

Orańska J., *Kajetan Wincenty Kielisiński w świetle dokumentów i prac w zbiorach kórnickich*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 1947, t. 4, s. 130–152.

Patryn B., „*Dessin et gravé par Joachim Lelewel*”, „Biuletyn Numizmatyczny” 1972, z. 10, s. 189–191.

Serejski M.H., *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*, Warszawa 1958.

Słoczyński M.H., *Światło w dziejarskiej ciemnicy. Koncepcja dziejów i interpretacja przeszłości Polski Joachima Lelewela*, Kraków 2010.

Sprawozdanie Zarządu Muzeum Narodowego w Krakowie za rok 1897, Kraków – MNK 1898.

Więckowska H., *Joachim Lelewel. Uczony – polityk – człowiek*, Warszawa 1980.

Zawadzka D., *Mapy Joachima Lelewela*, <http://nplp.pl/arttykul/mapy-lelewela/> [dostęp: 9.03.2018].

Zawadzki T., *Joachim Lelewel jako badacz dziejów świata starożytnego. Próba charakterystyki*, „Przegląd Historyczny” 1952, t. 43, nr 2, s. 177–194.